

ד. כתיב התורה בכתר

הרב יצחק שחיבר, מרכני חלב, העיד בנוגע לכתר ארם צובה:¹

הרה"ג רבי מנשה סתהון ז"ל, אחד הרבנים הגדולים והמפורסמים בחלב בתקופה שלפנינו,² כתב פתקא אחת, מפרט בה כל השינויים הנמצאים בהספר הנ"ל מהס"ת שבידינו העולים קרוב לשלשים שנוי, והדביקה על מעטפת העור של הספר הנ"ל.

קאסוטו העתיק רשימה זו. לדבריו היו בתחילת הכתר שלושה דפי נייר,³ ובאמצעי שבהם כתוב:

אלה השינויים אשר מצאנו ראינו בין ספרינו המוגהים עפ"י חומש התארתאס ובין הכתר הקדש הזה — הצעיר וזעיר מטלוב ח"ר [=חכם רבין] מנשה סתהון ס"ט

- [1] בראשית ד', יג⁴ גדול עונוי מנשא בספרינו מנשוא מלא ויו
- [2] נח [ז, יא] נבקעו כל מענות בספרינו מענות מלא ויו⁵
- [3] שם [ט, כט] ויהיו כל ימי נח בספרינו ויהי בלא ויו
- [4] שמות [א, יט] בטרם תבוא אליהן בספרינו אלהן בלא יוד
- [5] תרומה [כה, לא] מקשה תעשה המנורה בספרינו תיעשה ביד
- [6] תצוה [כח, כז] אשר אל עבר האפד בספרינו האפוד כיו
- [7] קדושים [וי' יט, יז] לא תעמוד על דם רעיד בספרינו רעך בלא יוד
- [8] בהר [כה י', יא, יב] יובל היא בספרינו יוכל הוא כיו
- [9] במדבר [א, יז] אשר נקבו בשמות⁶ בספרינו בשמות כיו
- [10] בהעלותך [י' י] ובראשי חדשיכם בספרינו חדשכם בלא יוד
- [11] תצא [דב' כג, ב] פצוע דכא בספרינו דכה בהא

[בדף השלישי עמוד א]

רשימות של טעויות ונקבים שאינם נמצאים בכתר ובסוף נכתב: 'כל אלו הטעויות הם היו בס"ת שבידם ולא ח"ר בכתר זה כאשר יראה המעיין בפנים מטלוב מנשה סתהון ס"ט'.

[עמוד ב חלק]

קאסוטו לא העתיק את הרשימה השנייה ומדבריו לא ברור מה בדיוק כללה, ומהם הנקבים הנזכרים כאן (אולי צ"ל 'ניקודים')? מכל מקום, מטרת הכנתה של הרשימה שלפנינו היתה לתת מידע מדויק על נוסח הכתיב של הכתר בכל מקום בתורה.

- 1 עדותו של הרב שחיבר נכתבה ביוזמת יצחק בן-צבי בסוף שנות החמישים. היא הודפסה במספר קטן של עותקים וטרם פורסמה. העתק העדות נמצא במכון בן-צבי.
- 2 הרב סתהון חי בסוף המאה התשע-עשרה. הוא שהשיב לספיר על שאלותיו לגבי הכתר ('מאורות נתן'). הוא נפטר בשנת תרל"ו ('לקדושים אשר באר"ץ', עמ' קטו). 'מטלוב' הוא שם בנו בכורו (נפטר תרמ"ה), ושמה הוא בעל הרשימה הגידונת כאן.
- 3 סימן הרשימה 157 (עמ' 20), וקאסוטו מכנה אותה 'רשימות חלב'. וזה לשון קאסוטו: דפים נוספים בתחלה (נייר) הראשון חלק כולו. בשני ע"א: אברהם, ואחר כך: ה' משה בלאא כהר"ר אברהם וזהו משה ריינש (קריאת שלוש המלים האחרונות מסופקת — י"ע) זצ"ל. הקבה יתן החכמה וההון הצעיר אברהם סתהון. ע"ב: אלה השינויים וכו' (מובא בגוף המאמר).
- 4 המספור וסימני הפסוקים אינם במקור, ההדגשות במקור.
- 5 צ"ל 'מענית' — 'מעניות'
- 6 צ"ל 'בשמת'.

עקרון התיאור הוא פשוט: באמצעות נוסח א (= 'ספרינו') ורשימת השינויים, אפשר לקבוע את נוסח ב (= הכתר הקדוש). אולם קודם שנוכל להפיק תועלת מן הרשימה, יש לפתור שתי שאלות יסוד:

(א) מהו 'נוסח א', 'חומש התארתאס', ששימש לרב סתהון נקודת מוצא, ועל פיו היו מגיהים את הספרים?

(ב) האם הרשימה מדויקת? לשון אחר: באיזו מידה ההשוואה בין הכתר ובין 'חומש התארתאס' היא אמينة, והאם מותר לנו להניח שאמנם אלו הם כל הבדלי הכתיב בין הכתר ובין חומש זה?

'חומש התארתאס' הוא החומש שנדפס באמשטרדם בשנת תכ"ו (1666) על ידי המדפיס דויד דה קאסטרו טארטס (Tartaz).⁷ עיון בחומש זה מבהיר את ייחודו, ומשלים פרק בלתי נודע בתולדות נוסח המקרא בישראל.

כבר ציינ הרב ברויאר,⁸ שנוסח הכתיב של התורה במסורת יהודי אשכנז⁹ נקבע על פי הרמ"ה¹⁰ והושלם, במקומות שנסתפק בהם, על ידי ר' מנחם די לונזאנו בספרו 'אור תורה' (= 'אור"ת'), שנדפס לראשונה בוונציה בשנת שע"ח (1618). אך ספר זה — הדן בענייני מסורה ומאריך בהבאת דעות שונות ובדיון בהן — אינו נוח לשימוש הרבים. שיטתו של 'אור תורה' יכולה היתה להפוך לנחלת הכל רק לאחר שהודפס 'תיקון סופרים' המתאים לשיטה זו, והסופרים יכלו לכתוב ספר תורה על פיו. זה היה ייעודו של 'תיקון סופרים' ש'נדבה לבו של הגביר שמואל ברוך רוזא להעלות על מזבח הדפוס' והודפס על ידי דוד דה קאסטרו טארטס.

בהקדמת מהדורה זו, שהיתה מהדורת מקרא יחידה שהודפסה על ידי המדפיס טארטס, מסופר על חכר מגיהים שמונו למשימה. על כל טעות שמצאו 'ניתן להם שכר קצוב' כדי להמריצם במלאכתם. עוד נאמר שם, שטרם הוצא סכום כה גדול לשם הוצאת מהדורת תנ"ך. המגיהים עצמם אף הם מוסרים על דרך עבודתם ונאמנותם:

אנו חתומי מטה מודיעים נאמנה כי אחרי אשר נדפסו החמשה חמשי תורה האלה נדרשנו מהגביר שמואל ברוך רוזא להגיה לו את החומשים האלה [...] לא היה טעם ונקודה אשר לא שמנו עינינו עליו לתקן את המעוות (לא כאשר עלה בדעתנו חלילה לנו מרשע) רק ע"פ ספרים מדויקים וע"פ רד"ק ובעל מכלל יופי ואחרון אחרון חביב בעל ספר שתי ידות אשר און וחקר ובדק עד מקום שיד החריצות מגעת.

וה'אצבע הראשון' מספר 'שתי ידות' לר' מנחם די לונזאנו הוא, כידוע, ספר 'אור תורה'.¹¹ על הצלחת 'תיקון הסופרים' הזה אפשר ללמוד מן המהדורות הנוספות של ספר זה שיצאו לאור במשך השנים. במהדורה שיצאה בשנת תפ"ו (1726) נדפסה הסכמת 'הגאון המופלג שלמה בן

7 תודתי לחברי אשר בנימין שמסר לי עובדה זו. על ספר דרשות שהדפיס דוד די קאסטרו, ראה: י" קפלן, מנצרות ליהדות, ירושלים תשמ"ג, עמ' 179 והערות 116, 118. על בית הדפוס, ראה: בלום, פעילות כלכלית, עמ' 44-60.

8 ברויאר, כתר, מבוא, סעיפים 20, 24.

9 ראה דברנו בסוף פרק זה.

10 על התפשטות נוסח הרמ"ה בקהילות ישראל עיין: תא"שמע, רמ"ה.

11 הדפסת ספר 'אור תורה' בפני עצמו, אמשטרדם ת"ט (1659), באה כנראה כהכנה להדפסת החומש.

יעקב אאלייון אב"ד ור"מ דק"ק ספרדים באמשטירם, המשבח את המהדורה הראשונה ואת זה שיום ומימן אותה 'עד כי שבחוהו רבנן קשישי רבני הדור נ"ע והדת ניתנה להגיה ממנו כל ספרי תורות'. עתה מתוספת עדות, שאף בסוף המאה התשע-עשרה שימש 'חומש התארתאס' ספר מופתי להגיה ממנו ספרי תורה — בחלב שבסוריה.¹²

בדקתי את נוסח 'חומש התארתאס' על פי 'מפתח הכתיב' בספרו של ברויאר על כתר ארם צובה. במפתח הובאו כל המקומות שבהם יש שינויי כתיב ב'אלבשש', ובנוסח המקובל.¹³ נוסח 'חומש התארתאס' מתאים בכל מקום לנוסח רמ"ה-אור"ת, הוא הכתיב הספרדי-אשכנזי של התורה, שאפשר למוצאו, לדוגמה, במהדורת קורן.

כדי לבחון את מידת הדיוק בעדות ההשוואה של הרב סתהון ניעזר במחקרו של הרב ברויאר על כתיב התורה. 'נקודת מבחן' לרשימה יכולים לשמש ששת המקומות שבהם ודאי הדבר שנוסח רמ"ה-אור"ת סוטה מנוסח המסורה.¹⁴ כל ששת הפסוקים שברשימת הסטייה מנוסח המסורה, מצויים ברשימת סתהון (מס' 1, 2, 3, 5, 6, 11), ומכאן עדות שרשימה זו נערכה בדקדוק ובהקפדה והפרטים שבה אמנם מעידים על שינויים מנוסח רמ"ה-אור"ת.

ברשימת סתהון ישנה אפוא עדות מפורשת על כתיב הכתר באחד-עשר מקומות, ועדות שבשתיקה כי כתיב הכתר בכל מקום אחר בתורה הוא זהה למצוי בנוסח רמ"ה-אור"ת. נבדוק מהן המסקנות העולות משני סוגי העדייות:

(א) ברויאר מצא שלושה מקומות שבהם נוסח רמ"ה-אור"ת שונה מנוסח התימנים ודעת כתיב-היד והמסורה באותם מקומות נתונה במחלוקת או אינה ברורה. ברשימה שלפנינו מופיעים שניים מהם (מס' 9, 10), ומכאן שנוסח הכתר בשלישי (במד' כב, ה) היה זהה לנוסח רמ"ה-אור"ת: 'בעור' כמנהג הספרדים והאשכנזים, ולא 'בער' כמנהג התימנים. נמצינו למדים, שמבין תשעת המקומות שבהם נחלקו עדות ישראל בכתיב התורה שווה הכתר לנוסח יהודי תימן בשמונה מקומות ולנוסח רמ"ה-אור"ת — במקום אחד.¹⁵

(ב) אפשר לראות ברשימתו של סתהון עדות שבשתיקה שתכריע את הכף בשני מקומות אחרים שבהם קבע ברויאר שיש ספק בנוסח המסורה:¹⁶ בר' מו, יג: 'ושמרן' (אשש'ד, כנגד: 'ושמרון' לב); שמ' יד, כב: 'חומה' (אשש'ד, כנגד: 'חמה' לב).

(ג) אשר לשלושת המקומות הנוספים ברשימה (4, 7, 8). לשלושה כתיבים אלו אין מקור אף באחד מכתבי-היד שנבדקו על ידי ברויאר.

אף על פי כן בדינו להצביע על בסיס במסורה לציון מס' 4 ברשימת סתהון: 'אליה' מלא יוד (שמ' א, יט). המסורה הגדולה של הכתר לרות א, כ מוסרת: 'אליה ה' ותיראן המילדת (שמ' א יז). ותאמרנה המילדת (שם א יט). ותקרבון אלי (דב' א כב). ועשויה (יח' מא כה). אל תקראנה לי (רות א כ). מסורה זו נמצאת גם בכתב-יד ל דב' א, כב. כתיב ל בפסוק שלנו (שמ' א, יט) היה תחילה מלא, ורק לאחר מכן נמחקה הו"ד ונוספו שתי הערות מסורה קטנה (בפס' יט ובפס' יז הסמוך לו)

12 גם הש"ך (י"ד ערה סעיף ו) מזכיר את 'התיקנים שנעשו באמשטירם'.

13 ברויאר, כתר, עמ' 311-314.

14 ברויאר, כתר, סעיף 4. נוסח התימנים במקומות אלו מתאים לנוסח המסורה.

15 מכל תשעת המקומות, עדויות המסורה החזקות ביותר לנוסח אור"ת הן לגבי 'בעור'; כתיב-היד לבשתומכים בנוסח זה, ועיין ברויאר, כתר, עמ' 85, הערה 2. אך ראה להלן עמ' 336.

16 ברויאר, כתר, סעיף ג.1.

התומכות בכתיב חסר במקום זה. גם בכתיב־יד ק נמצאת אותה הערה במסורה הגדולה ל'יח' מא כה. המסורה הגדולה של א ל ק מונה אם כן חמישה 'אליהן' במקרא, ואינה מתייחסת בפירוש לכתיבה של תיבה זו. ייתכן שמניין חמישה 'אליהן' לא בא אלא להבדיל תיבה זו מתיבות 'אליהם' 'אלהם' הדומות לה. לא מצאתי עדות מפורשת במסורה שתתמוך בדעה שכל חמשת 'אליהן' במקרא הם מלאים, אך יתכן שמסרני א ל ק לא הכירו, או לא קיבלו, את המסורה המנוגדת, הגורסת ארבעה מלאים ואחד חסר. מסורת זו מיוצגת בכתיב־יד ש (מסורה גדולה ש'מ' א; מסורה קטנה ש'מ' א, יט; דב' א, כב) בכתיב־יד ש'ן (מסורה גדולה וקטנה בש'מ' א, יט) ובדפוס ד (מסורה גדולה ש'מ' א, יט; מסורה קטנה בכל חמשת הפסוקים).¹⁷

(ד) לדוגמה 7, 'רע'ך' מלא, לא מצאתי סיוע משום מסורה. המסורה הגדולה של ל בשמ"ב יב, יא סותרת בפירוש כתיב זה: 'ב' מל ונתתי לרעך ושכב (שם) שמע נא יהושע (זכ' ג, ח) וכל כתיביא דכותהון בר מן משלי חוץ לך התרפס ורהב רע'ך (מש' ו, ג)'.¹⁸

כך עולה גם מן המסורה הגדולה של ד במש' ו, ג (אף על פי שלשונה משובש בתחילתו). אף בכתר מופיעה הערת מסורה בעניין כתיב 'רע'ך' (בשמ"ב שם), אך היא מתייחסת רק לכתיב נביאים וכתובים, כדרכו של מסרן הכתר למעט במסורה כוללת. דומה שאף מהערה זו יש מקצת ראיה שכתוב 'רע'ך' בתורה הוא אחיד, וממילא חסר, שאם לא כן, היתה התייחסות במסורה שבכתר אף לתורה.¹⁸

(ה) לגבי דוגמה 8, 'יובל היא' ביו"ד, אין ספק שכתוב זה הוא בניגוד למסורה. אחד־עשר המקומות בתורה שבהם 'היא' נכתבת ביו"ד נימנו במסורה במקומות רבים (ש' במ' ה, יג; ד בר' לח, כה; ל ש בר' יד, ב) ונימנו אף מחוץ לספרות המסורה (אדר"נ נו"א לד, ד [שכטר, נא ע"א]; מסכת סופרים ו, 19^ד). אין ספק שבחלק התורה החסר עתה מן הכתר היתה הערת מסורה שעסקה בעניין זה. על פי רשימת סתהון אין לדעת לאיזה פסוק התכוון, מפני שהביטוי 'יובל היא' מצוי בשלושה פסוקים סמוכים (פס' י, יא, יב).

תופעה מקבילה בכתיב־יד ל ראוייה לציון מיוחד. בשבעה מקומות נוספים על אלו המנויים במסורה כותב ל 'היא/והיא' ביו"ד, במקום 'הוא/והוא' בוא"ו.²⁰ אף־על־פי־כן, אין ספק שנוסח ל מנוגד למסורה, שכן בכתיב־יד ל עצמו נימנו במסורה הגדולה בבר' יד, ב אחד־עשר המקראות בתורה שבהם נכתבת המלה 'היא' ביו"ד. בעשרה מהם מצויה גם הערת מסורה קטנה (פרט לבר' לח, כה). אף באחד משבעת המקראות הנוספים אין הערת מסורה שתתמוך בכתיב. מכאן שכתוב זה הוא פליטת קולמוס של הסופר, ואינו מיוסד על מסורת מוסמכת.

כתיב התורה בכתר היה ידוע עד היום רק בארבעה־עשר העמודים ששרדו מן התורה, הם או

17 מסורה קטנה המציינת חמישה 'אליהן' בלא לפרט מצויה במקורות הבאים: א, רות א, כ; ק, יח' מא, כה; לרבי' א, כב; יח' מא, כה; רות א, כ; ב ש'מ' א; ש'ן ש'מ' א, יז. אך אין לראות בהערות אלו הוכחה לכתיב מלא או חסר.

18 בעניין מיעוט הכתר במסורה כוללת ראה: בריואר, כתר, סעיף ו' 29. בכל מקום בכתר כשהערת מסורה גדולה עוסקת בשניים מחלקי התנ"ך (או באחד מהם ובספר נוסף) — המלה הנדונה מופיעה בשאר המקומות בתנ"ך בכתיב אחיד או שאינה מופיעה כלל. פירוט ההערות: שופ' ד, ג וכתוב; מל"א ז, ל כיר; שם יד, טו אבותיהם; שם כ, ל החומה (ארבעים ושניים מלאים בני"ך מחוץ למלכים ואין חסרים); מל"ב כ, י' יחזקיהו; יש' לו, ב הסופר; יח' כ את־שבחת; תה' קלה, יח בטה.

19 שני מקורות אלו רומזים למסורת קדומה של עשרה 'היא' בתורה (הראשון על פי ההקשר), אך מסורת זו נדחתה על ידי בעלי המסורה.

20 בר' יט, כ; כו 21; מ, י; ש'מ' א, טז; וי' ה, יא; יג, ו; כ, יח. ראה: בריואר, כתר, פרק ג, הערה 8.

תצלומיהם, ובכמה עשרות מקומות שנכללו בחוברת בשם 'מאורות נתן'. חוברת זו כוללת את תשובותיו של הרב מנשה סתהון עצמו לשאלות בענייני כתיב, טעמים וגעיות, ששלח אליו רבי יעקב ספיר.²¹ כל הנתונים האלה עולים בקנה אחד עם המידע החדש לגבי כתיב התורה כולו.²² אגב בירור הכתיב בכתר ארם צובה נלמד פרק בתולדות התפשטות נוסח הכתיב של רמ"ה-או"ת בישראל, ונדון חלקם של 'תיקוני הסופרים' של אמשטרדם בהפצתו של נוסח זה. נוסח זה, שנוסד על 'ספרי ספרד, שהם המוגהים והנאמנים שראוי לסמוך עליהם' (ככתוב בחתימת ספר 'אור תורה'), התקבל בקהילות הספרדים ואף אצל האשכנזים, והוא ראוי להיקרא הנוסח הספרדי-אשכנזי של התורה, להבדיל מנוסח יהודי תימן.

ה. הגעיות

1. רשימת הגעיות

קאסוטו העתיק ברשימותיו למעלה ממאה וחמישים תיבות מספר בראשית, וציין אם יש בהן געיה או לא. מלבד זאת סימן קאסוטו על דפי תנ"ך (הוצאת לטריס) שבידו את הגעיות בשלושה פרקים מספר בראשית (פרקים ב, ה, יב).¹

פרופ' י' ייבין חקר את הניקוד ואת הטעמים שבכתר, מייין את הגעיות לסוגים ולסוגי-סוגים, והצביע על הכללים ועל הנטיות בסימוני הגעיות בכתר.² אף על פי שהעתקתו של קאסוטו מספר בראשית לא היתה לנגד עיני ייבין בעבודתו, ברוב-מכריע של המקרים, העובדות שהביא קאסוטו מתאימות לתיאוריו של ייבין. (בחומר מסוג זה, רחוק הדבר שתמצאנה 'סתירות', מכיוון שברוב המקרים אין לגעיות כללים אחידים אלא נטיות סטטיסטיות בלבד. פה ושם נלמשל בעניין געיות משורשי ה"ה ח"ה) תוספת הנתונים משנה במעט את התמונה הסטטיסטית המתוארת ע"י ייבין. נעיר פה כי מבחינה כמותית היחס בין נתוני קאסוטו ובין כלל הנתונים ששרדו בכתר לגבי טעמי כ"א ספרים הוא לערך 1:50).

להלן אביא את המלים שהעתיק קאסוטו, כשהן ערוכות על פי סדר המקרא; ציון הפרק והפסוק הינו תוספת. בחומר הלקוח מפנקס רשימותיו של קאסוטו סימנתי רק את פרטי הניקוד והגעיות שהעתיק קאסוטו. בסוגריים יוצג נוסח כתב-יד ל, יוגדר סוג הגעיה, ויצוין הסעיף המתאים לסוג זה בספרו של ייבין. במובאות מסימוניו של קאסוטו בתנ"ך לטריס הבאתי את הניקוד ואת הטעמים במהדורה זו³ ואת הערת קאסוטו המתייחסת בדרך כלל רק למציאות הגעיה בכתר במקום הנדון או

21 הנתונים האלו פורסמו בחלקם בעיתון 'הלבנון', וגושן, מאורות נתן, גילה את כולם בכתב-יד. פרסום מלא ודיון בעניין מצוי בשעת כתיבת שורות אלו בדפוס (ב'לשוננו' על יד ר' זר), וטרם עינתי בו.

תוספת בשעת ההגהה: ראה ר' זר, 'מאורות נתן לר' יעקב ספיר', לשוננו נ (ניסן-תמוז תשמ"ו), עמ' 151-213.

22 ארבעה מקומות הכלולים ברשימת סתהון מצויים אף ב'מאורות נתן' (מס' 1, 5, 9, 11).

1 בפנקס 'רשימות חלב', אשר סימנו 15. חלק זה של תנ"ך לטריס מסומן 14. בסוף 'רשימות חלב' מעיר קאסוטו: 'השויתי במהדורת לטריס הגדולה: בראשית ב בראשית ה בראשית יב'.

2 ייבין, כתר.

3 במקומות שיש במהדורת לטריס געיה וקאסוטו העיר 'כלי' — לא סימנתי געיה.

היעדרה;⁴ גם פה הובא בסוגרים נוסח לוציון סוג הגעיה. מקום שקאסוטו לא העיר עליו בפירושו א הובא. אשלב פה גם הערות בודדות של קאסוטו על ניקוד ודגשים. קאסוטו רשם גם את דרך 'מון הרפה במקומות מסוימים, פרטים אלה לא הבאתי במאמר זה. ההערות המסומנות '[ת]' תבו במקורן על ידי קאסוטו באיטלקית. בסוף הפרק נעסוק בחילופי כן-אשר ובן-נפתלי בבראשית ובאותיות גדולות וקטנות.

בראשית

י' ק א

יְהִי אוֹר וַיְהִי אֹר; ⁶ מוקפת לתיבה שטעמה בראשה; יח. 6]	יְהִי אוֹר וַיְהִי
וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר; געית ויהי מוקפת לתיבה שטעמה בראשה במשרת ובמפסיק; יח. 6]	וַיְהִי עֶרֶב וַיְהִי בֹקֶר (ועוד) תמיד בגעיא

ק ב [סימונים שרשם קאסוטו בתנ"ך לטריס]

לַעֲשׂוֹת; ללא געיה קלה, ייבין טו]	לַעֲשׂוֹת בלי געיא
תֹּלְדוֹת; כנ"ל]	תֹּלְדוֹת כנ"ל
בְּהִרְאֵם; קלה באתנח, טו. 23 I 3]	בְּהִרְאֵם כך
יְהִיָּה; געיית יהיה במשרת, יח. 4]	יְהִיָּה כך
לַעֲבֹד]	לַעֲבֹד בלי
אֶת־הָאָדָמָה; מופיע גם ברשימות קאסוטו]	אֶת־הָאָדָמָה בלי געיא
יַעֲלֶה]	יַעֲלֶה בלי
הָאָדָמָה]	הָאָדָמָה בלי
אֶת־הָאָדָם]	אֶת־הָאָדָם בלי
מִן־הָאָדָמָה; כב. 5]	מִן־הָאָדָמָה כך
וְטוֹב לְמַאֲכָל; קלה באתנח, טו. 23; תנועה קטנה לפני חטף — אינו שכיח במבנה כזה; מצוי גם ברשימות]	וְטוֹב לְמַאֲכָל כך
הַחַיִּים; טו. 30]	הַחַיִּים כך
הַחַיִּילָה; כב. 5]	הַחַיִּילָה כך
וְהָב; אס במתג וכחטף-פתח ג. 14]	וְהָב [בגליון:] וְהָב
הַרְבִּיעִי]	הַרְבִּיעִי נדמה בלי
אֶת־הָאָדָם]	אֶת־הָאָדָם בלי
הָאָדָם]	הָאָדָם בלי
אֲעֲשֶׂה־לָּן]	אֲעֲשֶׂה־לָּן בלי
מִן־הָאָדָמָה]	מִן־הָאָדָמָה בלי

קאסוטו מסמן קיומה של געיה בכתר בציון sic, אני ציינתי להלן: 'כך'.

יט-כה	וכן הלאה כל האדם	
כג	לַקְחָהּ זֹאת כֵּךְ	לַקְחָהּ זֹאת; חטף לפני גרונית קמוצה, ג.17; אלס מעיד על חטף ואינו מחייס לגעיה]
כד	יַעֲזֹב־אִישׁ כֵּךְ	לַיַּעֲזֹב־אִישׁ; קלה בתיבות מוקפות, טז.1]
כה	וַיִּהְיֶה כֵךְ	לַיַּהְיֶה; געיית ויהיו נדירה במהפך, יח.5]

פרק ג [רשימות]

יז	כִּי שִׁמְעַת לְקוֹל אִשְׁתְּךָ	ל אִשְׁתְּךָ]
	בתי זוה [במלה אשתך] יש דגש כרגיל ועוד תחתיו נקודה בדיו בהירה.	
	אֲרוּרָה הָאֲדָמָה בַּעֲבוּרְךָ	ל הָאֲדָמָה; געיה קלה בפשטא, טו.30]

פרק ד

	[והצורות] קִטְלָה קִטְלוּ על הרוב בלי געיא, אבל	
כב	וַעֲלָה גַם הִיא יִלְדָּה	ל יִלְדָּה; בפשטא ! טו.30]

פרק ה [סימונים בתנ"ך לטריס]

ב	במקום בַּדְמוּת וכן חמיד	[קשה להבחין בין מרכא וגעיה, יא.2]
ג	אחר כַּעֲלָמוֹ נקודה כַּעֲלָמוֹ.	
ד, ז, י	הוֹלִידוּ בלי געיא	ל הוֹלִידוּ, בכתב יד ל נמחקה געיה בכולם]
ט	אֶת־קִינֹן אֶת־(!)	ל אֶת־קִינֹן; סימונו של קאסוטו אינו ברור, כנראה מתכוון לניקוד צירה במלה את]
יב	מִהֲלַלְאֵל בלי געיא	ל מִהֲלַלְאֵל]
יג	אַחֲרֵי הגעיא מתחת אולי	
	מפני קוצר המקום	ל אַחֲרֵי; טו.30]
	אֶת־מִהֲלַלְאֵל יש געיא	ל אֶת־מִהֲלַלְאֵל]
טו	מִהֲלַלְאֵל כנ"ל	ל מִהֲלַלְאֵל]
טז	מִהֲלַלְאֵל בלי	ל מִהֲלַלְאֵל]
יז	מִהֲלַלְאֵל יש געיא	ל מִהֲלַלְאֵל (הגעיה נמחקה); געיה קלה בזקף, טו.29]

פרק ה [רשימות]

ג	וַיְחִי אָדָם	ל וַיְחִי אָדָם; געית ויהי במשרת יח.6]
ו	וַיְחִי־שָׁת	ל וַיְחִי־שָׁת; העדפת זקף גדול על געיה, כב.20]

[ל וַיְחִי-שֵׁת: ברביעי. מוקף לתיבה שהטעמה בראשה, יח. 6]
 [ל וַיְחִי אֱנוֹשׁ (ט) וַיְחִי אֱנוֹשׁ (י)]
 [ל וַיְחִי קִינָן (יב) וַיְחִי קִינָן (יג) — געיה מחוקה)]
 [ל וַיְחִי מֵהֶלֶלֶל (טו) וַיְחִי מֵהֶלֶלֶל (טז): בכל שש ההיקריות
 האחרונות מלת 'ויחי' במשרת, יח. 6]

[כנראה כחם, המונח סומן על-ידי קאסוטו בטעות?; ל וַיְחִי-יִרְדָּן]
 [ל וַיְחִי-יִרְדָּן: מוקף לתיבה המוטעמת במפסיק והטעמה
 בראשה, יח. 6]

[ל וַיְחִי חֲנוּךְ: בכתב-יד ל מחיקה; יח. 6]
 [ל וַיְחִי מִתּוֹשֶׁלַח (כה) וַיְחִי מִתּוֹשֶׁלַח (כו): קאסוטו מעיר גם
 פה על נקודה מעל האות ח"ת במלה 'ויחי']
 [ל וַיְחִי-לָמֶךְ: העדפת זקף גדול על געיה, כב. 20]
 [בפרק יש שש דוגמאות בפשטא, אחת בגרש (פס' ה) ואחת במונח
 (פס' ד, ופה גם עדות של אס): ל כולן בגעיה פרט לפס' יז וַיְהִי־וֹ
 (מחיקה); יח. 5]

[בפרק יש חשע דוגמאות וכולן בפשטא: ל כל הדוגמאות בגעיה
 פרט לפס' יג אַחֲרַי (מחיקה); טו. 30]

וַיְחִי-שֵׁת

וַיְחִי אֱנוֹשׁ

וַיְחִי קִינָן

וַיְחִי מֵהֶלֶלֶל

וַיְחִי-יִרְדָּן נקודה באות ח [ת]

וַיְחִי-יִרְדָּן

וַיְחִי חֲנוּךְ

וַיְחִי מִתּוֹשֶׁלַח

וַיְחִי-לָמֶךְ

וַיְהִי־וֹ תמיד [ת]

אַחֲרַי תמיד [ת]

י ק ו

ונח מצא חן בעיני ה'

היו"ד של השם בלא שוא. [חריג; ראה ו. 9]

י ק יא

וַיְחִי שֵׁם

וַיְחִי אֶרְפַּכְשָׁד בלי געיה

וַיְחִי שֶׁלַח

וַיְחִי עֵבֶר בלי פעמיים

וַיְחִי פֶלֶג פעם בלי געיה

ופעם בגעיה

וַיְחִי רַעֲו פעמיים בלי געיה

שְׂרוּג כנ"ל

נַחֲוֹר כנ"ל

וַיְחִי תֹרַח

[ל וַיְחִי-שֵׁם: געיות ויהי במפסיק, יח. 6]

[ל וַיְחִי אֶרְפַּכְשָׁד: געיות ויהי במשרת, יח. 6]

[ל וַיְחִי-שֶׁלַח: במפסיק]

[טז — העדפת זקף גדול על הגעיה, כב. 20, ל וַיְחִי-עֵבֶר:

יז — ברביעי. מוקף לתיבה שטעמה בראשה; חריג לתיאורו של

ייבין יח. 6: ל וַיְחִי-עֵבֶר]

[יח — בטפחא; חריג כמו הקודם יח. 6: ל וַיְחִי-פֶלֶג]

[יט — ברביעי — מוקף לתיבה שטעמה בראשה יח. 6: ל וַיְחִי-

פֶלֶג]

[כ, כא — שניהם במשרתים: ל וַיְחִי רַעֲו — וַיְחִי רַעֲו]

[ל וַיְחִי שְׂרוּג — וַיְחִי שְׂרוּג]

[ל וַיְחִי נַחֲוֹר — וַיְחִי נַחֲוֹר: בארבעת הפסוקים האחרונים ויחי

במשרת]

[ל וַיְחִי-תֹרַח: מוקף לטפחא, יח. 6]

'אחרי' כמעט תמיד בגעיא בפרק

זה אבל

כג ויחי שרוג אחרי בלי
[כל השאר בפשטא וזה לכדו בחביר; טו.17. ל בפרק פעמיים
אחרי בגעיה (פס' יא ופס' יג) ושש פעמים ללא געיה]

פרק יב [סימונים בתג"ך לטריס]

א	וממולדתך כך	ל וממולדתך; טו.22
ב	ואעשך כך	ל ואעשך; טו.30
	ואברךך בלי געיא	ל ואברךך; כב.5
	ואגדלה בלי	ל ואגדלה
	והיה בלי	ל והיה; יח.8 חריג
ג	ואברכה לא [געיה בו"ו] כן [געיה]	ל ואברכה; העדפת הגעיה הקרובה לטעם, טו.40; הריש בחטף
	כבי"ת] ג	פתח, ג.26
	מברכך כך	ל מברכך; ג.26
	האדמה בלי	ל האדמה
ד	פאשר בלי	ל פאשר
ה	ויצאו בלי	ל ויצאו
ו	ויעבר בלי	ל ויעבר
	והפנעני	ל והפנעני; מבנה סדיר לא-משוכח, יב.25
ח	לבית אל כך	ל לבית אל; קלה בהברה סגורה, יז.3
	אהלה בלי	ל אהלה
	ויבן שם כך	ל ויבן שם; קלה בתיבה מוקפת, טז.1
	לה' כך	ל לה' (שם הויה); טו.24

פרק יב [רשימות]

יב	ואמרו והרגו וכאלה בלי געיא	ל ואמרו והרגו; שורה זו נכתבה בפעם הראשונה שקאסוטו ראה את הכתר ונוכח לדעת ששיטת הגעיות שבו שונה מן המקובל בדפוסיס]
יג	ייטב לי בגעיא	ל ייטב לי; טו.22
	בעבורך בלי געיא	ל בעבורך
טו	ויהללו	ל ויהללו; סימון שווא הדומות בגעיה ובחטף ג.32
טז	והמרים ועבדים ... ואתנת	ל והמרים ועבדים ... ואתנת; סימון געיה קלה בכתר נפוץ בזקף ובמיוחד בפשטא ונדיר בטפחא]
כ	וישלחו	ל וישלחו; געיה כבדה במבנה סדיר במשרת, הסכמה, יב.17

רק יד

וְיָהִי בִימֵי אִמְרָפֶל כְּדָרְלֶעֶמֶר	ל וְיָהִי: גְעִיית ויהי ברכיע, יח.6]
כָּל אֱלֹהֵי חֲבָרִי עָבְדוּ אֶת כְּדָרְלֶעֶמֶר	ל כְּדָרְלֶעֶמֶר: תוֹקֵן מִשְׁתֵּי מַלְּיִם לֹאחַת; גַּם אִסְרָא מַעִיד שֶׁהִיא מֵלֶה אַחַת, ט.2]
וְאֵת הָאֵימִים הָעִמְלָקִי	ל חֲבָרִי: כב.5]
הָאִמְרִי	ל עָבְדָה: כב.5]
בְּחֻצֵּי תַמָּר	ל הָאֵימִים: כב.5]
בְּאֶרֶץ בְּלֹא גְעִיָּא בְּאֶרֶץ בִּגְעִיָּא	ל הָעִמְלָקִי: הַעֲדַפְתָּ הַגְעִיָּה הַקְּרוּבָה לְטַעַם, טו.40]
	ל הָאִמְרִי: כב.5]
	ל בְּחֻצֵּי תַמָּר: סִימֹן שׁוּוֹא הַדּוּמוֹת בִּגְעִיָּה וּבְחֻסְטָף, ג.32]
	ל בְּאֶרֶץ בְּלֹא גְעִיָּא בְּאֶרֶץ בִּגְעִיָּא: הָרֹאשׁוֹן בְּמִשְׁרַת וְהַשְּׁנִי בְּפִשְׁטָא י'

ק כא

בְּיוֹם הַגְּמֵל אֶת יִצְחָק נִקְוָה בְּחוּךְ ח	בְּיוֹם הַגְּמֵל אֶת יִצְחָק נִקְוָה בְּחוּךְ ח
— אַבְל כָּל הַנִּקְוֹדוֹת מִמֵּין זֶה כְּתוּבָה	— אַבְל כָּל הַנִּקְוֹדוֹת מִמֵּין זֶה כְּתוּבָה
כְּדִיו יוֹתֵר בְּהִיר מִהַשָּׂאֵר.	כְּדִיו יוֹתֵר בְּהִיר מִהַשָּׂאֵר.
וְיִקְחֵם לָחֶם	וְיִקְחֵם לָחֶם: גְּעִיָּה לְחִיקוֹן הַקְּרִיָּאָה וְגְעִיָּה כְּבֹדָה, יט.7]
וְיִשְׁלַחַהּ	ל וְיִשְׁלַחַהּ: כְּבֹדָה סְדִירָה בְּמַפְסִיק יב.1]
[הַסְּגוּלָּה בְּאוֹת ח] עַל הַמַּחֲקָה.	[הַסְּגוּלָּה בְּאוֹת ח] עַל הַמַּחֲקָה.
כִּי אִמְרָה אֶל אֶרֶץ	ל כִּי אִמְרָה: כב.5]
וְתִשָּׁק בְּלִי שׁוֹא בְּסוּף אַבְל	וְתִשָּׁק בְּלִי שׁוֹא בְּסוּף אַבְל
וְתִבְדָּךְ לַמַּעֲלָה [טו]	וְתִבְדָּךְ לַמַּעֲלָה [טו]
הַשְּׁבִיעָה לִי בְּאֵלֵקִים	ל וְתִשָּׁק: הַשְּׁמִטָה הַשְּׁוּוֹא מוֹזֵרָה וְנוֹכַעַת כְּנֹרָא מִשְׁכַּחַת הַנִּקְוָה]
בְּעִבּוֹר	ל בְּאֵלֵקִים: קֵלָה בְּפִשְׁטָא, טו.30]
תְּהִיָּה לִי לַעֲדָה	ל בְּעִבּוֹר: קֵלָה בְּפִשְׁטָא]
	ל תְּהִיָּה לִי: גְעִיית הִיָּה בְּחִיבָה הַמוֹקֶפֶת לְחִיבָה שְׁטַעְמָה בְּרֹאשָׁה, יח.4]
הוא ממעיט מאד בגעיא אבל	הוא ממעיט מאד בגעיא אבל
במקומות שרשמתי כאן הוא כותב	במקומות שרשמתי כאן הוא כותב
געיא	מהערה זו משתמע שרשומות כאן כל הגעיות שבפרק כא]

ק כב

וְלֹךְ לָךְ אֶל אֶרֶץ הַמּוֹרִיָּה. הַשׁוֹא
בְּלֹךְ כְּתוּב כְּדִיו יוֹתֵר בְּהִיר, וְנֹרָאָה
שֶׁהוֹסִיפּוֹ אוֹתוֹ לְאַחַר זְמַן כִּי הַמִּנְקָד
הָרֹאשׁוֹן לֹא כְּתוּב.

אל ארץ המוריה	ל אל-ארץ המריה; טו. 23. קאסוטו עסק בגעיות, וכנראה אין לייחס משמעות לכתוב המלא]
ג ויחבש	ל ויחבש; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
ד וירא את המקום מרחק	ל וירא; צורת המרכא והגעיה דומות, יא. 2]
ה שבו-לכם	ל שבו-לכם פה; נטייה לסימון געיה בחטיבת הפשטא, טו. 3]
עם-החמור	ל עם-החמור; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
ונשתחוה	ל ונשתחוה; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
ו המאכלה	ל המאכלה; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
ט ויערף	ל ויערף; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
את העצים — האתנח אינו נראה.	
אולי דהה אך אין לו כל סימן, עקבות	
החיריק נראים [ת]	ל את-העצים
ויעקד	ל ויעקד; געיה כבדה סדירה במפסיק, יב. 3]
— הדגש כתוב בדיו בהיר, כנראה	
מאוחר [ת]	
יב את יחידך	ל את-יחידך; טו. 122 ¹
יג נאחז — בפתח	ל נאחז
יד אברכך	ל אברכך; אין חטף בא באותיות הדומות לפני ך הנוכח, ג. 31]
יח והתברכו	ל והתברכו; ניקוד הר' על פי הכלל בדק"ט, ט. 26]
— הדגש באות ב' נוסף בדיו בהיר [ת]	
כד ופילגשו	ל ופילגשו; שם הנוטה לקבל געיה קלה, טו. 16]

פרק כג

ט בתוככם	ל בתוככם; שווא הדומות מסומן בחטף, כנראה ללא געיה,
----------	---

[38-37.ג]

פרק כד

א ואברהם זקן בא בימים ויה' בלי געיה	ל ויה'
ג ואשביעך ביה' כגעיא	ל ביה'; קלה בפשטא, טו. 30]
ה אולי לא תאבה האשה כגעיא	ל האשה
ז מולדתי	ל מולדתי
ח ואם לא תאבה האשה	ל האשה
ט וישבע לו על הדבר הזה	ל וישבע לו; לחיקון הקריאה, בגרונות אחר הטעם לפני למ"ד,

[יט. 13]

יג	נצב דשאב נקודה בתוך ב"ת.	ל נצב לשאב]
	אולי טיפת דיו שנפלה? או טעות?	
	או בכונה	
יד	ואמרה	ל ואמרה:]
טז	והנער	ל והנער: מבנה סדיר במפסיק, יב.5]

פרק ל

יח	יששכר כרגיל	ל יששכר: ראה בתחילת ספר החילופים, עמ' ה']
----	-------------	---

פרק לז

א	וישב יעקב בגעיא	ל יעקב]
ב	אלה תלדות יעקב בלי געיא	ל יעקב: געיא קלה שכיחה בוקף יותר מברביע, טו.19]
ז	ותשתחווין	ל ותשתחווין: מבנה סדיר במפסיק יב.3]
ט	כוכבים	ל כוכבים: טו.26]
	משתחווים	ל משתחווים: מבנה סדיר במפסיק, יב.3]
י	להשתחוו בלי געיא	ל להשתחוו: מבנה סדיר במשרת יב.16]
יז	שמעתי אמרים	ל אמרים: קלה בוקף טו.24 I]
יח	ויתנכלו	ל ויתנכלו: מבנה סדיר במשרת, יב.16]
יט	בעל החלומות	ל החלמות]
	בל געיא {	
כ	ונהרגהו	ל ונהרגהו]
כב	ויד אל תשלחו בו	ל אל תשלחו בו: קאסטו מתכוין לנקודה בתוך האות ח"ת]
כה	וישאו עיניהם ויראו	ל עיניהם: קלה בפשטא]
	ארחת בלי געיא	ל ארחת]
	נשאים כנ"ל	ל נשאים]
	הלכים להוריד מצרימה	ל הולכים]
	בלי געיא	
כז	ויאמר יהודה אל אחיו במקום זה	
	יתכן שיש כחם, כי יש כתמים בכל	
	מקום גם מחוץ לאותיות [ת]	
	כי נהרג	ל נהרג: קלה בפשטא]
ז:	כי אחינו בשרנו	ל כי אחינו: קלה בתיבה מוקפת טז.1-3]
ז:	וישמעו אחיו	ל וישמעו: מבנה סדיר במפסיק, יב.1]
ח:	ויעברו	ל ויעברו]
	וימשיכו	ל וימשיכו: מבנה סדיר במפסיק, יב.1]
	וימכרו	ל וימכרו: מבנה סדיר במשרת יב.1]

לא	וַיִּשְׁחָטוּ	ל וַיִּשְׁחָטוּ; מבנה סדיר במפסיק ללא געיה! חריג, יב.9]
	וַיִּטְבְּלוּ	ל וַיִּטְבְּלוּ; מבנה סדיר כמשרת, יב.1]
לב	וַיִּשְׁלַחוּ	ל וַיִּשְׁלַחוּ; מבנה סדיר במפסיק, יב.1]
לד	וַיִּקְרַע יַעֲקֹב	ל יַעֲקֹב; קלה בפשטא, טו.30]
לו	לְמוֹטִיפֶר	ל לְמוֹטִיפֶר; טו.30]

פרק לט

א	וַיִּקְנְהוּ מוֹטִיפֶר בְּלִי גַעִיא	ל מוֹטִיפֶר; קלה במשרת]
---	--------------------------------------	-------------------------

פרק מא

מה	מוֹטִיפֶר בְּלִי שׁוֹם הַעֲרָה	ל מוֹטִיפֶר — ושם תוקן ממלה אחת לשתיים; עיין ט.2. מקורות נוספים]
נ	יָלַד בֵּין הָעַמּוּדוֹת: פֶּתַח מוֹטִיפֶר בֵּין הָעַמּוּדוֹת: תַּרְתִּין מִלִּין כֶּתֶב	ל יָלַד; הניקוד והעצרת המסורה הקטנה כבן-אשר]
		ל מוֹטִיפֶר — תוקן ממלה אחת; עיין ט.2 מקורות נוספים ועדות אס]

עשרת הדברות

ואתחנן (דברים ה) עשרת הדברות טעמים כפולים

ו	אֲנֹכִי גַעִיא	ל אֲנֹכִי
ח	וְאַחֲכִי בִי אֲנֹכִי הִיָּה אָ וְנִמְחַק	ל בִּי אֲנֹכִי; כנראה מחיקה של געיה בכתר]
ט	לְאֵלֶּיָּם גַּעִיא	ל לְאֵלֶּיָּם
	שמות עשרת הדברות (פרק כ) גם כן טעמים כפולים וגם שם	
ב	אֲנֹכִי הָרִאשׁוֹן תּוֹקֵן מִן אָ	ל אֲנֹכִי; ואולי היה בכתר סימון שמשמעו כי הגעיה היא רק בטעם התחנן]
ד	וְאַחֲכִי בִי אֲנֹכִי	ל בִּי אֲנֹכִי
ה	לְאֵלֶּיָּם	ל לְאֵלֶּיָּם

2. הגעיות על פי סוגיהן

הדוגמאות שרשם קאסוטו הינן לקט מקרי, ועל כן אין בהן משמעות המאפשרת הסקת מסקנות על פיהן בלבד. אף על פי כן נסקור כאן את הגעיות שנרשמו על-ידי קאסוטו על פי סוגיהן.

חטף באות לא גרונית (ייבין, פרק ג)

אחרי ויו החיבור:	וְהָבָה [בר', ב, יב].
אחרי תנועה קטנה:	לְקַחְהָ זֹאת [ב, כג].

משורש בר"ך: **וּבְרָכָה** [יב. ג]: **מְבָרְכֶיךָ** [שם]: **וְהַתְּבָרְכֶנּוּ** [כב. יח].
 באותיות הדומות: **וּבְרָכָה** [יב. ב]: **וְיִהְיֶה** [יב. טו]: **בְּתַצְעֶנּוּ** [יד. ז]: **אֲבָרְכֶךָ** [כב. יז]:
בְּתוֹכְכֶם [כד. ט].

רוב המקרים מסומנים בשווא ובגעיה, פרט ל'ברך' שאחריו 'ך' הנוכח, ופרט למלים 'בתוככם' ו'התברכו' שבהן חטף-פתח כנראה ללא געיה.

מלים מורכבות (י"בין, פרק ט)

הערת המסורה בנושא זה, שהיתה כתובה בסוף הקונטרס שלפני הכתר, נדונה לעיל עמ' 302 יא"לך.

מהכתר גופו ציין קאסוטו את: **לְבִית־אֵל** [יב. ח] — מצוין גם ב־אס: **בְּדֹרְלֵמַר** [יד. א] — מצוין גם ב־אס ובמסורה שלפני הכתר; **פּוֹטִי פֶּרַע** [מח. מה, נ] מצוין גם ב־אס. קריאת 'פוטי פרע' כשתי מלים מצוינת באמצעות הטעמים, והכתיבה כשתי מלים מצוינת במסורה הקטנה. אך מרשימת קאסוטו ראה שהסופר כתב שם זה כמלה אחת.

עיות כבדות (י"בין, פרק יב)

מלים במבנה משובח המוטעמות במפסיק:

יְשַׁלְחֶה [כא. יד]: **וַיִּחַבֵּשׁ** [כב. ג]: **עַם־הַחֲמֹר** [כב. ה]: **וַיִּשְׁתַּחֲוֶה** [שם]: **הַמַּאֲכָלֶת** [כב. ו]: **וַיַּעֲרֹךְ** [כב. ט]:
יַעֲקֹד [שם]: **וְהַנֶּזֶר** [כד. טז]: **וַיִּשְׁתַּחֲוֶינּוּ** [לו. ז]: **מִשְׁתַּחֲוִים** [לו. ט]: **וַיִּשְׁמְעוּ** [לו. כז]: **וַיִּמְשְׁכוּ** [לו. כח]:
יְשַׁלְּחוּ [לו. לב].

חריג ללא געיה: **וַיִּשְׁחָטוּ** [לו. לא]: יש להעיר שמלה זו היא במשקל נדיר **מִתְפַּלְּעִים**, מעין צירוף של משקלי **מִתְפַּלְּעִים מִתְפַּלְּעִים**. אותה מלה במקומות אחרים בכתר (שמ"א א, כה ועוד) — געיה.

כונה משובח במשרת ללא געיה:

הַשְּׁתַּחֲוֹת [לו. י]: **וַיִּמְכְּרוּ** [לו. כח]: **וַיִּטְבְּלוּ** [לו. לא].

חריגים בגעיה: **וַיִּשְׁלְחוּ** [יב. כ] — הסכמה: **וַיִּתְנַבְּלוּ** [לו. יח] — וכן ל

כונה לא משובח: **וְהַכְּנִיעִי** [יב. ו].

ס געיות הגרונות בסוף החיבה, במשרת: **וַיִּקְחֶלֶם** [כא. יד].

עיות קלות (י"בין, פרקים טו-טז)

לו הן רוב הגעיות שהעתיק קאסוטו, מנינו אותן במקומן, ואין כאן מקום לחזור ולפרטן.

עיה קלה סגורה (י"בין, פרק יז)

בֵּית־אֵל [יב. ח].

געײט השורשים 'היה' 'חיה' (יבין, פרק יח)

געײט הגרונות לפני יו"ד

במבנה 'יהיה' [יח.4] — במשרת: יהיה [ב.ה]; מוקף לתיבה שטעמה בראשה: תהיה-לי [כא.ל].
במבנה 'יהיר' [יח.5]: ויהיו [ב.ה]; ויהיו שמונה פעמים (בפרק ה יש שש דוגמאות בפשטא, אחת
בגרש 'פס' ה) ואחת במונח [פרק ד] — כל הדוגמאות בגעיה).
במבנה 'יהיר' [יח.8]: ויהי [ב.ב] — על פי תיאורו של יבין יש פה חריג, יבין מציין שבמבנה
זה יש תמיד געיה, במפסיק ובמשרת. ייתכן שיש להבחין בין 'יהיר' ובין 'תהיה', כדרך שציין יבין
שנטיית 'אֶהְיֶה' לגעיה חלשה מְנַטִּיית 'יהיה' [יח.4].

געײט 'יהי' [יח.6]

במשרת אין געיה: וְיָחִי אִדָּם [ה.ג]; וְיָחִי אֶנְשֵׁי [ט.י]; וְיָחִי קִינָן [ה.יב-ג]; וְיָחִי מֵהַלָּל [ה.טו-טז];
וְיָחִי חֲנוּךְ [ה.כא]; וְיָחִי מִתּוֹשֵׁלָח [ה.כה-כז]; וְיָחִי אֶרְכָּשֵׁד [יא.ג]; וְיָחִי רַעוּ [יא.כ]; וְיָחִי רַעוּ [יא.כא];
וְיָחִי שְׂרוּג [יא.כב-כג]; וְיָחִי נַחוּר [יא.כד-כה].
מוקפת לתיבה שטעמה בראשה: וְיָחִי-אִדָּם [ה.ג]; וְיָחִי-עֶרֶב וְיָחִי-בֹקֵר [א.שש פעמים]; וְיָחִי-שֵׁת
[ה.ז]; וְיָחִי-זֶרֶד [ה.יט]; וְיָחִי-שֵׁם [יא.יא]; וְיָחִי-שֵׁלַח [יא.טז]; וְיָחִי-פֶלֶג [יא.יט]; וְיָחִי-תֵרַח [יא.כז].
חריגים ללא געיה: וְיָחִי-עֶבֶר [יא.יז]; וְיָחִי-פֶלֶג [יא.יח].
העדפת זקף גדול על הגעיה: וְיָחִי-שֵׁת [ה.יז]; וְיָחִי-זֶרֶד [ה.יח]; וְיָחִי-לָמֶךְ [ה.כח]; וְיָחִי-עֶבֶר [יא.
טז].

געיה לתיקון הקריאה (יבין, פרק יט)

הגרונות בסוף התיבה: וְיָקַח-לָחֶם⁵ [כא.יד]; וַיִּשְׁבַּע לוֹ [כד.ט].

3. חילופי בן-אשר ובן-נפתלי

קאסוטו בדק את התאמת הניקוד והגעיות שבכתר לשיטת בן-אשר, על ידי השוואת רשימת
החילופים לספר בראשית עם הכתר.
כיוון שקודם לבדיקתו של קאסוטו פרסם ליפשיץ רק את חלקה הראשון של רשימת מישאל בן-
עוזיאל,⁵ בחר קאסוטו להתרכז בעבודתו בספר בראשית, הוא סימן את תוצאות ההשוואה בעפרון
אדום על גבי חוברת החילופין שבידו.⁶ קאסוטו רשם 'נכון' בצידו החיצוני של העמוד, על יד
הפסוקים שמצאם מתאימים לשיטת בן-אשר. ההסכמות של בן-אשר ובן-נפתלי לא נבדקו על ידיו,
ורק במקום אחד (לב, יח 'כי יִפְגֹּשׁ') העיר 'נכון'.⁷

5 מבראשית עד פרשת קרח. Ben Asher-Ben Naftali, Bonn 1935. המהדורה השלמה של ספר החילופים הופיעה
בשנת 1965.

6 סימנו של ספר החילופים ברשימותיו 2. ברשימות חלב' (15ה), העיד קאסוטו: 'השווית מישאל בן עוזיאל על
בראשית — עיין בספר'.

7 עדות על הכתר במקום זה נמצאת גם בא.

במקום אחד נמצאה אי-התאמה. ליפשיץ הדפיס בבר' לו, י: 'ב"א רעואל בן-בשמת' ב"נ בן-בשמת אשת', וקאסוטו רשם בגליון: 'בן-'. כוונתו היתה שבכתר אין געיה במקום זה.⁸ אולם מן הנתונים שמסר לי פרופ' ייבין⁹ על פי כרטסת החילופים שערך עולה, כי מה שהדפיס ליפשיץ בחילוף זה אינו מתאים לעדויות רבות ולקטעי גניזה שגירסתם משוכחת. על פי מקורות אלו¹⁰ החילוף הוא הפוך: לבן-אשר אין געיה ולבן-נפתלי יש. נוסח הכתר מתאים אם כך לשיטת בן-אשר גם במקום זה.

במקום אחר (בר' מו, כג) הדפיס ליפשיץ: 'ב"א ובני-זן חשים מקף' ב"נ ובני זן מארכה', בצידו השמאלי של הדף רשם קאסוטו לגבי חילוף זה ושכניו 'נכון', ובצידו הימני רשם 'זן'. כוונתו היתה לומר שהטעם במלה 'זן' הוא טפחא, ולא מרכא כפי שהדפיס בטעות ליפשיץ. מאוחר יותר הוסיף קאסוטו בעפרון 'זכן' לונדון (= כתב-יד B.M. Or. 4445) כלי מקף, L (= זן) ובני-זן. אך מהערה זו שנכתבה למעלה משלוש שנים לאחר הביקור בחלב¹¹ אין להסיק בשום אופן שבכתר לא היה מקף בין המלים 'ובני זן'. נוסח הכתר מתאים אפוא לשיטת בן-אשר בכל החילופים בבראשית.

4. אותיות גדולות וקטנות

בעניין זה רשם קאסוטו רק נתונים בודדים. ביומנו ציין, שבמלים 'בהנראס' (בר' ב, ד) 'ויקרא' (וי' א, א), אין אותיות קטנות כמקובל. ברשימותיו כתב קאסוטו: 'שמע נדב' ו. ד) אין ע רבתי; אחד [שם] קצת יותר גדולה — לא הרבה ואין שום הערה; וכן בת' של בראשית [א, א].¹² נתונים אלו מתאימים, באופן כללי, לידוע על כתיב-היד הקדומים של המסורה, הממעטים בסימון אותיות גדולות וקטנות. על פי ש' שניצר¹³ כולל ל רק ארבע אותיות גדולות, כולן בתורה, וביניהן 'שמע' ו'אחד'. הכתר שונה ממנו בכך שאין בו אות גדולה ב'שמע', ובכך שיש בו אות גדולה ב'בראשית' ו'ה לה' (דב' לב ו). ניתן לומר שבעניין אותיות גדולות וקטנות אין מסורת אחידה בכתר ארם צובה ובכתב-יד ל.

8 במקום זה, כמוכן, לא רשם קאסוטו 'נכון'. מאוחר יותר הוסיף בעפרון: 'זכן (= ל)'.
9 תודתי לפרופ' ייבין על עזרתו.

10 עדת-דבורים: Ox. b5. 6; Ox. b9, 42-43; קיימברידג' ט"ש D1, 102; והורית הקורא. בכתב-יד ל ל, ל; — אין געיה; בכתב-יד ש — יש געיה.

11 תצלום כתב-יד ל הגיע לארץ רק בשנת 1947. ראה: שמוש, כתר, עמ' 157.

12 יומנו — מסמך א63; רשימותיו — מסמך 15.

13 שניצר, אותיות, עמ' 254.

ו. הרמב"ם וכתר ארם צובה — פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות

מסורת ביד יהודי חלב, שכתר ארם צובה הוא 'הספר הידוע שבמצרים', שהרמב"ם קבע על פיו את פרשיות התורה ואת צורת השירות שבתורה. העדות הקדומה ביותר שבידינו למסורת זו היא עדותו של סעדיה בן דוד העדני מן המאה החמש-עשרה.¹ קאסוטו פיקפק בנכונותה של מסורת זו. במאמרו 'התנ"ך של חלב', שנתפרסם בעיתון 'הארץ' מיום כ' בטבת תש"ח (2.1.1948) קבע קאסוטו:

...רגילים לחשוב שהספר שסמך עליו הרמב"ם היה דוקא ה'כתר' של ארם צובה. ולכאורה נראה הדבר קרוב מאד. ואולם מרשה אני לעצמי להטיל בזה ספק, מפני טעמים טכניים שאין כאן המקום ליחד עליהם את הדיבור.

נימוקים לקביעתו זו של קאסוטו לא נתפרסמו מעולם, והחוקרים ניסו לשער מה היו נימוקים אלו.² מתוך רשימותיו של קאסוטו ניתן כעת לשחזרם בדיוק. מכיוון שקאסוטו לא כתב בצורה מפורטת על נושא זה, אסקור כאן בפירוט את כל הנתונים שעמדו לפניו ואת כל הערותיו ומסקנותיו בנושא זה, המצויות במקומות שונים. לאחר סקירה זו אפנה לניתוח הנתונים, לאור המחקרים שנתפרסמו בנושא זה עד היום.

קאסוטו בדק את ספר בראשית שבכתר בהיותו בחלב ורשם לפניו:

בספר בראשית כל חלוקת הפרשיות מקבילה למה שכותב הרמב"ם.³

אחר כך בדק את שירת האזינו וכתב:

[...] לא כמו שאמר הרמב"ם [עמ'] יש שלש שורות המכילות יותר ובין הכל סז. ההתחלות: עד זכור כמו ברמב"ם. השורה של 'זכור' מגיעה עד 'ויאמרו לך' ואח"כ [...] 'כנשר' (עד 'אברתו') [...] עם חמת (עד 'בחור'), גם בתולה [...] ⁴.

קאסוטו ביקש מהרב יהודה עטיה שיבדוק עבורו מספר עניינים שלא הספיק לבדוק בעצמו. בדף הנחיות שכתב לרב עטיה נאמר:⁵

אלה הם הדברים שאני מבקש מאת החכם כמהר"ר יהודה עטיה יצ"ו:

א. להשוות את הפרשיות הפתוחות והסתומות בספר שמות, ויקרא, במדבר, דברים, עם מה שכתוב בהרמב"ם פ"ח מהלכות ס"ת. אם הכל מסכים, טוב, ואם יש איזה הפרש, לרשום אותו.

ב. לרשום את הסדרים [...]

1 אסף, סעדיה העדני, עמ' 241. וראה להלן, עמ' 338.

2 בעיקר גושן, אותנטיות, וראה דיון להלן בדבריו.

3 מסמך 151 דף 2.

4 מסמך 151, דפים 45-55. על פי רוב דפוסי הרמב"ם ועל פי מנהג הספרדים והאשכנזים נכתבת שירת האזינו בשבעים שורות.

5 הנחיות קאסוטו ותשובת הרב עטיה מסומנות ברשימות קאסוטו 4. קאסוטו כתב באותיות דפוס, כיוון שבני ארם צובה רגילים היו לכתוב בכתב 'חצי קולמוס'.

ג. להעתיק את הפסוקים דלקמן בניקוד ובטעמים, ובכל דקדוקיהם ופרטיהם: מספר שמות
את שירת הים [...]

ד. לרשום מהו מספר השיטים בעמוד [...]]
אם לא יהיה אפשר לעשות מה שכתוב בסעיף ג, אסתפק בסעיף א, ב, ד.

הרב עטיה שלח לקאסוטו את תוצאות בדיקתו. הוא מילא את הבקשות בסעיפים א, ב, ד ולא עשה
מה שנתבקש בסעיף ג.

בעניין הפרשיות הפתוחות והסתומות כתב הרב עטיה:

פ' יתרו בכתר תורה מצאנו פ' כבד. ולא תרצח. ולא תנאף. ולא תגנוב. ולא תענה. ולא תחמד
בית רעך. ולא תחמד אשת רעך. והם שבע וכולם סתומות — והרמב"ם ז"ל כתב פרק ח'
מהל' ס"ת וז"ל כבד לא תרצח לא תנאף לא תגנוב לא תענה לא תחמד כולם סתומות והם
שש עכ"ל

עוד פ' כי תשא פרשת פסל לך בכתר תורה נמצאת סתומה והרמב"ם ז"ל שם כתב שהיא
פתוחה.

עוד בספר ויקרא פ' צו וידבר ה' אל משה לאמר. זה קרבן אהרן ובניו. וידבר דדבר אל אהרן.
וזאת תורת האשם. וזאת תורת זבח. וידבר דדבר אל בני ישראל המקריב. וידבר דקח את
אהרן כולן פתוחות והן שש. כן כתב הרמב"ם. ובכתר נמצא עוד פרשה יתירה והיא וידבר
דכל חלב שור וכשב ועז לא תאכלו והיא פתוחה. והרב כ"מ ז"ל שם כתב שמצא במקצת
ספרי רבינו שכתוב שהם שבע והוא הגיה דצ"ל והם שש

נמצאו אם כן לקאסוטו ארבע אי-התאמות בין הרמב"ם לכתר: שלוש פרשיות שציין הרב עטיה,
ועניין שורות האזינו שמצא בעצמו.

ברשימות שערך קאסוטו אחר כך (סימנן 3) השווה את פרשיות מהדורת לטריס, כתב-יד
(כנראה Heb. 4°432) ופרשיות הרמב"ם, וסימן את אי ההתאמות בין הרמב"ם לכתר.
לגבי עשרת הדיברות שבספר שמות כתב קאסוטו:

שמות כ 17 — לפי רמב"ם אין דבר. כת"ל לינגרד רווח של שטים שלש אותיות ואולי כך גם
על פי אר"ץ. ככ"ל לונדון [B.M. Or. 4445] הרווח הוא אמנם קטן אבל כך רגיל אותו כ"ל
לסמן את הסתומה מפני ששורותיו קצרות.

כלומר קאסוטו סבר שהרווח הקטן שסומן במקום זה בכתב-יד לאינו נחשב לפרשה. את הכתר לא
בדק קאסוטו בעצמו, ועל כן לא ידע מהו גודל הפרשה שם, ומכאן הלשון 'אולי כך גם ע"פ אר"ץ'.
בפירושו לספר שמות הלך קאסוטו על פי סברה זו וכתב: 'בכתבי יד שיצאו מבית המדרש של בן
אשר מסומן בין שני לא תחמד רווח קטן, דומה כמעט לזה של פרשה סתומה'.⁶ באנציקלופדיה
המקראית, בערך 'דברות, עשרת', שהתפרסם אחרי מותו, נקט קאסוטו לשון מדויקת ומפורטת
יותר:

ההפסק של פרשה סתומה הנמצא בכתבי יד אחדים (גם בכתב יד המפורסם שבחלב) אחר

‘לא תחמד בית רעך’, והנראה כמחלק את לא תחמוד לשניים, אינו נכון לפי הרמב”ם ואינו נמצא בכ”ל לנינגרד.⁷

קאסוטו גמר כאן בדעתו כי בכתר יש פרשה, כעדות הרב עטיה; ובכתב־יד ל אין, על פי סברתו שהרווח הקטן אינו נחשב לפרשה. בהמשך רשימותיו כתב קאסוטו:

אחד ההבדלים שבין רמב”ם ובין אר”ץ הוא בעשרת הדברות, ואפשר שיש לפרשו כמו בכ”ל. אחד בפרשת צו תלוי בכ”ל של הרמב”ם ועי’ כסף משנה. נשאר: פסל לך, שבו שווה אר”ץ לכ”ל וגם ללונדון נגד הרמב”ם (ן)[ם]. שורות האזינו.⁸

שירת הים לא נבדקה בדקדוק על ידי קאסוטו, ולא נכללה בדיווחו של הרב עטיה. בתיאור הכתר שהכין קאסוטו לדפוס הוא כתב:

שירת הים מסודרת אריח ע”ג לכינה ובצדה רק טור אחד צר. אין העמוד מתחיל במילה ‘הבאים’ לפי הכלל של ב”ה שמ”ו (אבל יש שורות שלמות)?⁹

עניין ‘ב”ה שמ”ו’ הוא המנהג לפתוח שש עמודות מסוימות בתורה במלים מסוימות שסימנן ‘ב”ה שמ”ו’; אחת המלים, ‘הבאים’, פותחת את העמודה המכילה את שירת הים. השאלה אם הכתר כתוב על פי הכלל הזה נתונה בספק אצל קאסוטו. בדף טיוטה קאסוטו כתב לעצמו נתונים שיוכל אולי לברר לגבי הכתר בעתיד: ‘לשאל עוד: [...] ביה שמו’.¹⁰ מכאן, שקאסוטו נסמך על הזכרון בקביעתו שהעמוד שבו השירה אינו פתוח במלה ‘הבאים’, קביעה שנכתבה שנים מספר לאחר הביקור בחלב, ולא היה בטוח בדבריו. מתוך יומנו של קאסוטו אפשר ללמוד, שבדק את שירת הים ביום הראשון שבו עיין בכתר (12.12.43). אך אין ביומן, ואף לא בפנקס רשימותיו, תיאור מפורט של השירה.¹¹ יש להעיר גם שהרמב”ם לא קבע בפירושו שהמלה ‘הבאים’ צריכה להיות בראש עמודה בתורה, ורק ציין את ראשי חמש השיטות שלפני השירה.¹²

על סמך הנתונים שהזכרנו הסיק קאסוטו שהרמב”ם לא סמך על כתר ארם צובה כשקבע את הפרשיות וצורת השירות ב’משה תורה’. במסמך שחיבר בכסלו תש”ז, פירט קאסוטו את כתבי היד שהשתמש בהם בהכנת התנ”ך בהוצאת האוניברסיטה. בין השאר כתב:

כתב־יד [...] בבית הכנסת העתיק של חלב. נסעתי במיוחד לחלב, ושם בדקתי אותו. ספר זה נחשב לרוב כספר שהיה בידו של הרמב”ם, ושעליו סמך הרמב”ם כשכתב את הלכות ספר תורה שלו. אבל מתוך בדיקתי יצא לי שיש הבדלים חשובים בין כתב־יד זה ובין מה שאומר

7 אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תשכ”ה², ב, עמ’ 595.

8 רשימה ת3.

9 רשימה 284 עמ’ 8.

10 רשימה 410.

11 קאסוטו רשם ביומנו: ‘לשירת הים נדרש טור רחב יותר והעמוד נחלק לשני טורים בלבד, מהם אחד צר מאד’ (מסמך 63A).

12 הלכות ספר תורה פ”ז ה”י, אך עיין הגהות מיימוניות שם אות ט.

הרמב"ם [למשל בחלוקת עשרת הדברות ובמנין השורות של שירת האזינו] (ההדגשה שלי – י"ע) ולפיכך נראה שלא זה הספר שהיה בידי הרמב"ם.¹³

ניגש עתה לניתוח ממצאים אלה לאור הידוע כיום על כתבי-היד של הרמב"ם ועל הכתר. שני מחקרים חשובים סללו לפנינו את הדרך לניתוח זה. פרופ' מ' גושן כתב על 'האותנטיות של כתב חלב', והוכיח ששירת האזינו בכתר מתאימה בדיוק לפסק הרמב"ם, כפי שהשתמר בכתבי-יד עתיקים וטובים של ספר 'משנה תורה'.¹⁴ ההתאמה היא מלאה: מספר השיטין, שלוש השורות הארוכות, והשיטין שלפני השירה ולאחריה. ד"ר י' פנקובר בדק במאמרו את עניין הפרשיות הפתוחות והסתומות שבכתר.¹⁵ הוא ליקט את פירווי הידיעות על הכתר ממקורות שונים, ובדק את כתבי-היד החשובים של 'משנה תורה'. שתי סתירות-לכאורה שבין הרמב"ם לכתר יושבו על סמך בדיקה זו: פנקובר ניסה לחזק את המסורת שהרמב"ם סמך על הכתר. הוא הצביע על שתי פרשיות המצויות בכל כתבי-היד החשובים של התנ"ך, אך הושמטו על ידי הרמב"ם, ולגבי אחת מהן יש עדות מפורשת בספרות השו"ת שבכתר לא היתה פרשה באותו מקום.¹⁶

מכל אלה עולה כי אי-ההתאמות שמצא קאסוטו בעניין שירת האזינו ובעניין 'לא תחמד אשת רעך' – הן מדומות בלבד. גושן הראה כי כתבי-היד הטובים של 'משנה תורה' מתאימים למצוי בכתר בשירת האזינו, ופנקובר עמד על ההתאמה בעניין פרשה סתומה ב'לא תחמד אשת רעך'. בשני המקרים נוסח הרמב"ם המקורי שונה במהלך הדורות בשל מסורות אחרות שרווחו בישראל. תומכי מסורת אלו 'תיקנו' והגיהו את נוסח הרמב"ם, והתאימוהו למסורת הנקוטה בידם. לעומת זאת, שתי אי-התאמות אחרות עומדות במקומן. 'פסל לך' ו'יודבר [...] דבר'. פרשת 'פסל לך' (שמ' לד, א) היא סתומה בכתר, כפי שמעיד הרב עטיה. בדקתי את ששת כתבי-היד של 'משנה תורה' שפנקובר הגדיר במחקרו כמהימינים ביותר, ובכולם נאמר שפרשה זו פתוחה.¹⁷ בין כתבי-יד אלה נמצא גם כתבי-היד המפורסם Ox. Hunt. 80, שהרמב"ם אישר אותו בתחילת ידו. הפרשה בויקרא פרק ז נבדקה על ידי פנקובר במאמרו הנזכר.¹⁸ מבדיקת כתבי-היד של הרמב"ם עולה, שהרמב"ם מנה בין שש פרשיות פתוחות רצופות בספר ויקרא את 'יודבר וכו' דבר אל בני ישראל'.¹⁹ ניסוח זה הוא דר-משמעי, שכן בפרק ז בויקרא מופיעה פעמיים הפתיחה 'יודבר ה' אל משה לאמר דבר אל בני ישראל לאמר'. בפעם הראשונה – בפס' כב – ההמשך הוא 'כל חלב', ובשנייה – בפסוק כח – ההמשך הוא 'המקריב'.

דברי הרמב"ם הם אפוא דר-משמעיים, כי לא ברור לאיזו פרשה מן השתיים כיוון. עדות ישראל נחלקו בפירוש דברי הרמב"ם. האשכנזים והספרדים פירשו שיש פרשה פתוחה בפסוק כח,

13 המסמך נמצא במסמכי ארכיון מאגנס המופקדים כארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי בירושלים. סימן התיק 3/2013. תוחתי לארכיון על הרשות לפרסום המסמך, ולעובדי הארכיון על עזרתם האדיבה.

14 גושן, אותנטיות. שירת האזינו שבכתר נמצאת בדפים הכודדים מסוף התורה שנשתמר בדינון.

15 פנקובר, הרמב"ם והכתר.

16 דב' כז, כ. על הפרשה השנייה, ר' ז, כב, ראה להלן.

17 כתבי-היד הם: Ox. Hunt 80 = M1; Budapest Kaufmann 77 = M2; B.M. Harley 5698 = M3; Ox. Can. Or. 78 = M5; Ox. Seld. Arch. B2 = M6. Vatican 172 = M4 חסר דף זה מן הצילום. בכתבי-היד M1, M2 נשמטה פרשה. נאמר בהם: 'ויאמר משה (לג, יב). [חסר ויאמר ה' אל משה גם (לג, יז)]. ויאמר ה' אל משה פסל (לד, א). ויאמר ה' אל משה כתב (לד כז; המלה 'כתב' נמצאת רק בכתבי-יד M1)]. ארבעתן פתוחות. בכתבי-יד M1 הושלם החסר בשוליים. מכל מקום אין קשר בין השמטה זו לפרשה הנדונה אצלנו.

18 פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 95.

'המקריב', ובפסוק כב אין פרשה כלל, ואילו במסורת התימנים יש פרשה פתוחה בפסוק כב, ובפסוק כב אין פרשה כלל.

פנקובר עמד על כך שדברי הרמב"ם בעניין זה הם חריגים. זהו המקרה היחיד בתורה שבו הפסוק 'וידבר ה' אל משה לאמר' אינו נמצא בראש פרשה. כל שבעים (!) הפסוקים הדומים לו פותחים פרשה.

זאת ועוד, כתב־היד הקדומים של המקרא מתקופת בעלי המסורה מסמנים פרשה גם בפסוק כב וגם בפסוק כח.²⁰ עתה נודע לנו מתשובתו של הרב עטיה, שאף בכתר סומנה פרשה פתוחה בכל אחד משני המקומות.

אין כל מקום לפקפק באמינות הנתונים שמוסר הרב עטיה על הכתר, שכן אין להעלות על הדעת שארם הכורך ומשווה את הכתר לרשימה שבידו יציין הבדלים שלא היו ולא נבראו. מתוך ארבע הראיות שהיו לקאסוטו, כאשר קבע שהרמב"ם לא סמך על הכתר בכותבו את הלכות ספר תורה, נותרו רק שתי ראיות, שאומתו בכתב־היד. אך לכאורה עלינו לחזור עתה למסקנתו של קאסוטו על פי שתי ראיות אלו. וכבר ציינו גושן ופנקובר שאפילו אי־התאמה אחת שתתגלה תוביל למסקנה כזו.²¹

אף על פי כן יש קושי גדול לאמץ מסקנה כזו. אם נשוב למסקנת קאסוטו — יהיה עלינו לדחות את מסורת קהילת חלב שהרמב"ם סמך על הכתר; נצטרך להניח שהיה כתב־יד אחר של בן־אשר, שהיה דומה לכתר בפרטי־פרטים בעניין הפרשיות ובעניין השירות, ובכלל זה גם שלוש השורות הארוכות בשירת האזינו שלא נמצא להן רע אף בכתב־יד מקראי קדום אחד, והשיטין שלפני שירת האזינו ואחריה, שקשה לכתוב אותן בדרך שנכתבו;²² כתב־היד הזה התאים לכתר גם בהיעדר פרשה בדב' כז, כ, 'ארור שכב עם אשת', בניגוד לכל כתב־היד הקדומים של המקרא הידועים לנו;²³ כתב־היד הזה היה מנוגד כל כתב־היד (כולל הכתר!) בעניין היעדר פרשה בוי' ז, כב (או כח), וזאת בניגוד לכל יתר שבעים המקראות בתורה הפותחים ב'וידבר ה' אל משה לאמר'; ועל כולם — הרמב"ם לא חש כלל במוזרות כתב־היד בעניין זה, ועל כן כתב נוסח דר־משמעו שהביא למחלוקת בין קהילות ישראל בעניין פרשיות התורה.

הדרך הנראית סבירה יותר היא שהרמב"ם סמך על הכתר בעניין הפרשיות והשירות, אך סטה ממסורת הכתר בשני מקומות, ביודעין או שלא ביודעין. ננסה לתאר בדמיוננו איך נוצרה רשימה זו של הרמב"ם על פי 'ספר הידוע שבמצרים'. הרמב"ם העיד 'ועליו סמכתי בספר התורה שכתבתי כהלכותי' (הלכות ספר תורה פ"ח ה"ד). מכאן שהרמב"ם כתב ספר תורה בהתאם לכתר ורק אחר כך כתב את ספר 'משנה תורה'. אין להניח שבמשך כל זמן כתיבת הספר התורה היה הכתר נלגד עיני הרמב"ם.²⁴ כנראה ערך הרמב"ם רשימה של הפרשיות הפתוחות והסתומות על פי הכתר, ועל פי רשימה זו כתב את ספר התורה. כאשר בא לכתוב את הלכות ספר תורה, נסמך הרמב"ם פעם נוספת על אותה הרשימה. אפשר להצביע על עניין אחר, שבו התרחש תהליך דומה. הרמב"ם השיב תשובה

19 ארבע הפרשות הקדומות הן ו, יב; ו, יז; ז, א; ז, יא. הפרשה שאחר כך היא ח, א.

20 פנקובר ביק את ב ל 16 ש 10.

21 גושן, חלק הכתר שנתגלה, עמ' 59; פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 43.

22 ראה על כך בפירוט גושן, אותנטיות.

23 פנקובר ביק בנקודה זו את ל 16 ש 10. ראה דבריו בעמ' 81.

24 ההסבר יהיה שונה במקצת אם נניח שהרמב"ם סמך על הכתר גם בנוגע לכתיב.

זורטת כיצד יש לכתוב ספר תורה שרוחבו כהיקפו, וזאת על פי נסיונו בכתיבת ספר התורה שלו.²⁵ נחשובתו זו שילב מאוחר יותר בפרק ט מהלכות ספר תורה. זאת ועוד אחרת, הרשימה שלפנינו ב'משנה תורה' כוללת 'אבטחות' רבות, שמטרתן למנוע כל נזק או שינוי. בכל פעם שמתחלף סוג הפרשה ערך הרמב"ם 'סיכום ביניים' כדוגמת: פרשיות א ב ג תוחות והן שלוש; ד ה סתומות והן שתיים. בסוף כל חומש צוין סיכום ביניים של הפתוחות סתומות שבאותו הספר, ובסוף התורה בא סיכום כללי של פרשיות התורה. אין אנו יודעים מתי הוכנסו 'אבטחות' אלו לרשימת הרמב"ם; אך על פי התיאור שהקדמנו, סביר נוח שכאשר העתיק הרמב"ם את הפרשיות לעצמו ה'אבטחות' עדיין לא נכללו ברשימה. רק יבוד החומר כהלכה לרבים שולבו 'אבטחות' אלו ברשימה. אם נניח שהיתה סטייה כלשהי וסח הכתר ברשימה, בזמן ההעתקה מהכתר או בזמן עיבוד הרשימה לצורך 'משנה תורה', היה זה ולב שעדיין לא היו 'אבטחות' שימנעו סטייה זו. להיפך — ה'אבטחות', שנקבעו אחר כך, קבעו וייה שכזו לבל תימוט.

אמור מעתה: בכל הפרשיות שבתורה, נוסח הכתר קיבל את הסמכות ההלכתית של הרמב"ם שט בכל ישראל. אף בשלוש הפרשיות 'פסל לך' שבשמות 'כל חלב' ו'המקריב' שבויקרא, אבות כל קהילות ישראל מסמכותו ההלכתית של הרמב"ם. אף על פי שנחלקו האשכנזים זפרדים על התימנים בשתי הפרשיות האחרונות, הרי כולם מקיימים בשווה את פסק הרמב"ם, וְ הוא יכול להתפרש בשני הפירושים, ואין עדיפות לאחד מהם. אך בניגוד לכל פרשיות התורה, קומות אלו, לא ניתן לנוסח הכתר גיבוי הלכתי של הרמב"ם.

2. הסדרים בתורה

ל זמנו המצומצם הפנה קאסוטו את עיקר מאמציו בבדיקת הכתר לספר בראשית. ברשימותיו ב: 'כל הסדרים של ספר בראשית רשומים בהוצאת לטריס הגדולה'.¹ דפים אלו של תנ"ך לטריס נמצאים ברשימותיו,² ואכן נמצא בהם סימון הסדרים לספר בראשית (בד). הסדרים סומנו באות 'ס' שנרשמה בגליון בעיפרון אדום. לפני צאתו מחלב, ביקש קאסוטו מהרב יהודה עטיה שישלים את רישום הסדרים בספרים שמות, רא, במדבר ודברים, ורשימה זו נשלחה אחר כך לקאסוטו והיא מצויה ברשימותיו.³ לפנינו, אם נתונים מלאים על סדרי התורה בכתר. להלן רשימת הסדרים המלאה:

שו"ת הרמב"ם, ב, שאלה קנא.

בסוף התוכנית המכונה על ידי קאסוטו 'רשימות חלב' וסימנה 15.

סימנים 14, 16.

סימנה 4.

בראשית⁴

[א] בראשית	[א, א]	[כד] ואלה תולדת יצחק	[כה, יט]
[ב] אלה תולדות השמים	[ב, ד]	[כה] ויהי כי זקן	[כו, א]
[ג] הן האדם	[ג, כב]	[כז] ויתן לך האלקים	[כו, כח] ⁵
[ד] זה ספר	[א]	[כז] ויצא יעקב	[כח, י]
[ה] אלה תולדת נח	[ו, ט]	[כח] וירא ה' כי שנואה	[כט, א]
[ו] ויזכר אלקים את נח	[ח, א]	[כט] ויזכר אלקים	[ל, כב]
[ז] צא מן התבה	[ח, טו]	[ל] ויאמר ה' אל יעקב	[לא, ג]
[ח] ויהיו בני נח	[ט, יח]	[לא] וישלח יעקב	[לב, ג]
[ט] ויהי כל הארץ	[יא, א]	[לב] ויבא יעקב שלם	[לג, יח]
[י] לך לך	[יב, א]	[לג] וירא אלקים אל יעקב	[לה, ט]
[יא] ויהי בימי אמרפל	[יד, א]	[לד] וישב יעקב	[לו, א]
[יב] אחר הדברים האלה	[טו, א]	[לה] ויהי בעת ההיא	[לז, א]
[יג] ושרי אשת אברם	[טז, א]	[לז] ויוסף הורד	[לט, א]
[יד] ויהי אברם בן	[יז, א]	[לז] חטאו משקה	[מ, א]
[טו] וירא אליו	[יח, א]	[לח] ויהי מקץ	[מא, א]
[טז] ויבאו שני המלאכים	[יט, א]	[לט] הנמצא כזה	[מא, לח]
[יז] ויסע משם	[כ, א]	[מ] ויאמר אליהם יוסף	[מב, יח]
[יח] וה' פקד	[כא, א]	[מא] וא-ל שדי	[מג, יד]
[יט] והאלקים נסה	[כב, א]	[מב] ויגש אליו	[מד, יח]
[כ] ויגר לאברהם	[כב, כ]	[מג] ואת יהודה	[מו, כח]
[כא] ואברהם זקן	[כד, א]	[מד] הנה אביך חולה	[מז, א]
[כב] ואבא היום	[כד, מב]	[מה] ויקרא יעקב	[מט, א]
[כג] ויסף אברהם	[כה, א]	[מז] בנימין זאב	[מט, כז]

[שמות]⁶

בהגיו' [= בשם ה' נעשה ונצליח] סדרים		יב ויאמר ה' אל משה מה תצַעק אלי	[יד, טו]
ס' א ואלה שמות	[א, א]	יג ויאמר ה' אל משה הנני ממטיר לכם לחם מן השמים	[טז, ד]
ב וילך איש	[ב, א]		
ג ומשה היה רעה	[ג, א]	יד ויאמר ה' אל משה עד אנה	[טז, כח]
ד וילך משה	[ד, יח]	טו פ' יתרו וישמע יתרו	[יח, א]
ה וירא		טז ואתם תהיו לי	[יט, ו]
ה וידבר אלקים אל משה	[ו, ב]	יז פ' משפטים ואלה המשפטים	[כא, א]
ויו ויאמר ה' אל משה ואל אהרן לאמר	[ז, ח]	יח אם כסף תלוה את עמי	[כב, כד]
זין ויאמר ה' אל משה השכם בבקר	[ח, טז] ⁷	יט הנה אנכי שלח מלאך	[כג, כ]
פ' בא		כ תחילת פ' תרומה וידבר ה' אל משה לאמר [...]	
ח ויאמר ה' אל משה בא אל פרעה	[י, א]	ויקחו לי תרומה	[כה, א]
ט ויאמר ה' אל משה עוד נגע אחד אביא	[יא, א]	כא ואת המשכן תעשה	[כו, א]
יוד ויהי כחצי הלילה	[יב, כט]	כב ועשית פרכת תכלת וארגמן	[כו, לא]
יא וידבר ה' אל משה לאמר קדש לי כל בכור	[יג, א]	פ' תצוה	
פ' בשלח		כג ואתה תצוה	[כז, כ]

4 המספור והכתורות אינם במקור.

5 קאסטור לא סימן כאן סדר (כנראה לא הבחין בסימן הסדר, המופיע כאן באמצע פרשה), אך בצילום הכתר כאן (שהובא בספרו של ויקס, טעמי כ"א ספרים) נמצא סימן הסדר.

6 מכאן ואילך מובא הכל בלשונו של הרב עטיה. הוספתי רק סימון פסוקים.

7 קאסטור סימן שני סימני שאלה, כי פתיחה דומה יש גם בשם' ט, יג, אך על פי המקורות האחרים אין ספק שהכוונה היא לשם' ח, טז.

כט כתב לך את הדברים האלה [לד, כז]
 ל פ' ויקהל ראו קרא ה' בשם בצלאל [לה, ל]
 לא ויעש בצלאל את הארץ [לז, א]
 לב פ' פקודי אלה פקודי [לח, כא]
 לג ויביאו את המשכן אל משה [לט, לג]

ד וזה הדבר אשר תעשה להם [כט, א]
 ה ועשית מזבח מקטר קטרת [ל, א]
 ו פ' תשא ראה קראתי בשם [לא, א]⁸
 ז ויפן וירד משה מן ההר [לב, טז]
 ח פסל לך ב' לחת אבנים [לד, א]

י'קרא

מז פ' אחרי דבר אל אהרן ואל בניו [יז, א]
 מח דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם אני ה' אליהם [יח, א]

ד סדר ויקרא ויקרא אל משה [א, א]
 ה נפש כי תחטא בשגגה מכל [ד, א]

מט פ' קדושים קדשים תהיו [יט, א]
 נון וכי תבאו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל [יט, כג]
 נא פ' אמור אמור אל הכהנים [כא, א]
 נב דבר אל אהרן ואל בניו ואל כל בני ישראל [כב, יז]
 נג דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם [כג, ט]
 נד צו את בני ישראל ויקחו אליך [כד, א]
 נה פ' בהר וכי תמכרו ממכר [כה, יד]
 נו וכי ימוך אחיך [כה, לה]⁹
 נז פ' בחקתי אם בחקתי תלכו [כו, ג]
 נח איש כי יפלא נדר [כז, א]

ו נפש כי תחטא ושמעה קול אלה [ה, א]
 ז פ' צו זה קרבן אהרן ובניו [ו, יב]
 ח קח את אהרן ואת בניו אתו [ח, א]
 ל פ' שמיני יהיה ביום השמיני [ט, א]
 י'דבר ה' אל משה ואל אהרן לאמר אליהם [יא, א]
 א פ' תזריע אשה כי תזריע [יב, א]
 ב ואיש או אשה כי יהיה בו נגע [יג, כט]
 ג פ' טהור [יד, א]
 ד כי תבאו אל ארץ כנען אשר אני נתן לכם [יד, לג]
 ה דברו אל בני ישראל ואמרתם אליהם [טו, א]
 ו ואשה כי יזוב זוב דמה ימים רבים [טז, א]

מ:דמבר¹⁰

עז פ' חקת זאת חקת התורה [יט, א]
 עז וישלח משה מלאכים [כ, יד]
 עח פ' בלק וירא בלק בן צפור [כב, ב]
 עט מי מנה עפר יעקב [כג, י]
 פ וישב ישראל בשטים [כה, א]
 פא פ' פינחס פינחס בן אלעזר [כה, י]
 פב לאלה תחלק הארץ [כו, נב]
 פג יפקד ה' אלקי הרוחת [כו, טז]
 פד וביום הבכורים [כח, כז]
 פה פ' מטות וידבר משה אל ראשי המטות [ל, ב]
 פז נקם נקמת בני ישראל [לא, א]
 פז שא את ראש מלכות השבי [לב, כה]
 פח ומקנה רב היה לבני ראובן [לב, א]
 פט פ' מסעי אלה מסעי בני ישראל [לג, א]
 ק צו את בני ישראל ואמרת אליהם כי אתם באים [לד, א]
 צא כי אתם עברים את הירדן [לה, ט]

ז סדר במדבר איש על דגלו [ב, א]
 זאלה תלדות אהרן ומשה [ג, א]
 א אל תכריתו את שבט [ד, יז]
 ב פ' נשא איש איש כי תשטה אשתו [ה, יא]
 ג איש או אשה כי יפלא לנדר [ו, א]
 ד כה תברכו את בני ישראל [ז, כב]
 ה ביום השביעי נשיא לבני אפרים [ז, מח]
 ו פ' בהעלתך את הנרת [ח, א]
 ז עשה לך שתי חצוצרת כסף [י, א]
 ח אספה לי שבעים איש [יא, טז]
 ט היד ה' תקצר עתה תראה [יא, כג]
 פ' שלח לך אנשים [יג, א]
 א עד אנה ינאצני העם הזה [יד, יא]
 ב כי תבאו אל ארץ מושבתיכם [טו, א]
 ג פ' קרח ויקח קרח [טז, א]
 ד דבר אל בני ישראל וקח מאתם [יז, טז]
 ה ואל הלויים תדבר [יח, כה]

במקום זה ובמספר סדרים נוספים מציינים את הסדר במלים מן הפסוק השני שבו. כיוון שהפסוק הראשון הוא פסוק המופיע פעמים רבות בתורה.

פתוחה כזו גם כ"ו, כה, לט, אך בכתיב יד ובמקורות אחרים הסדר הוא בפסוק לה.

לגבי תחילת ספר במדבר עיין להלן.

[דברים] ¹¹

קח כי תבא אל הארץ [יז, יד]	צב תחלת ס' דברים [א, א]
קט כי הגרים האלה [יח, יד]	צג ויאמר ה' אלי לאמר רב לכם [ב, ב]
קי כי תקרב אל עיר [כ, י]	צד ויאמר ה' אלי ראה החלתי [ב, לא]
קיא תחילת פ' כי תצא [כא, י]	צה פ' ואתחנן בתחלתה [ג, כג]
קיב כי יקרא קן צפור [כב, ו]	צו כי תוליד בנים [ד, כה]
קיד כי תצא מחנה על איביך [כג, י]	צז אז יבדיל משה [ד, מא]
קיד כי תדר נדר [כג, כב]	צח תחילת פ' שמע ישראל [ו, ד]
קטו כי תקצר קצירך [כד, יט]	צט תחילת פ' עקב [ז, יב]
קטז תחילת פ' כי תבוא [כו, א]	ק שמע ישראל אתה עבר היום [ט, א]
קז והיה אם שמוע תשמע [כח, א]	קא בעת ההיא אמר ה' אלי פסל לך [י, א]
קיח תחילת פ' נצבים [כט, ט]	קב כי הארץ אשר אתה בא שמה [יא, י]
קיט כי המצוה הזאת [ל, יא]	קג פ' ראה כי ירחיב ה' [יב, כ]
קך ויאמר ה' אל משה הן קרבו ימיך [לא, יד]	קד כי יקום בקרבך נביא [יג, ב]
קכא תחילת פ' האזינו [לב, א]	קה בנים אתם לה' אלקיכם [יד, א]
קכב תחילת פ' וזאת הברכה [לג, א]	קו כי יהיה בך אביון [טו, ז]
תמו הסדרים	קז תחילת פ' שופטים [טז, יח]

רשימת הסדרים בכתר היא מן הטיפוס שעמד עליו י' יואל ¹² וקבע שהוא מכיל קס"ז סדרים. מערכת סדרים מטיפוס זה מצויה בכתב־יד ל' ובספר החילופים. ¹³ מסורת זו היא מסורת יציבה למדי, ומספר השינויים בין המקורות השונים אינו גדול. לאור השוואת מקורות אלו יש להעיר מספר הערות על הסדרים שבכתר: ¹⁴

(א) 'ויגד לאברהם' (בר' כב, כ) אינו מסומן בכתב־יד ל', אך 'ספר החילופים' הלך בשיטת הכתר. ¹⁵

(ב) בכתר סומן סדר ב'ויהי ביום השמיני' (וי' ט, א) לעומת 'יין ושכר' (שם י, ח) בכל המקורות האחרים. יש להעיר שגם בכתב־יד ל' יש סימן מחיקה ליד 'ויהי ביום השמיני', ואולי היה מסומן שם פעם סדר (ברשימת הסדרים בסוף ל' הוא אינו מנוי). בכתב־יד ש' מסומן סדר ב'יין ושכר', אך לפי המספור שם נראה שהיה סדר גם ב'ויהי ביום השמיני'.

(ג) הרכ עטיה דילג על תחילת ספר במדבר ולא כלל אותו במנין הסדרים. זוהי, ככל הנראה, טעות שנגרמה בשל העובדה שאין בכתר סימן סדר בראשי ספרים. מעניין שגם בכתר מדמשק שתיאר י' יואל במאמרו הנזכר לעיל (Heb 4^o790) לא נמנה סדר בתחילת ספר במדבר.

(ד) נחלקו הרשימות בספר במדבר: בכתב־יד ל' 'ספר החילופים' סימנו סדר ב'זאת חקת התורה' (יט, א). בכתב־יד ש' והכתר שבדק יואל סימנו סדר ב'ואל הלוים תדבר' (יח, כה). בכתר מסומן סדר בשני המקומות, ואם כן נמצא בו סדר בן שמונה פסוקים. בתורה יש רק סדר אחד קצר ממנו 'אספה ל' (במ' יא, טז) — והוא בן שבעה פסוקים. קשה לקבוע את השתלשלות המסורות כאן: האם מסורת הכתר היא הקדומה, ושאר המסורות השמיטו סדר אחד כדי למנוע סדר כה קצר, או

11 מכאן ואילך קולמוס אחר וסגנון התיאור קצר יותר, אך הכותב אחד.

12 יואל, כתר, עמ' 126 ואילך.

13 מערכת דומה מצויה גם ב'הורית הקורא' (ראה: ייבין, כתר, עמ' 10).

14 לשם השוואה נעיר גם על נוסח כתב־יד ש', אף על פי שרשימתו כוללת פחות סדרים.

15 קאסוטו סימן בתחילה סדר בבר' כג, א, אך מחק אותו.

מא מחלוקת בנקודת ההפסקה במסורות שונות הובילה למסורת הכתר המשלבת שתי מסורות דמות.¹⁶

מספר סדרי התורה שבכתר הוא אפוא מאה שישים ותשעה (ארבעים ושישה סדרים בספר אשית, מאה עשרים ושניים סדרים שמנה הרב עטיה בשאר הספרים, ותחילת ספר במדבר) וסקנה העולה מכך היא שכתב־היד א ל'ספר החילופים' מייצגים מסורת סדרים כמעט אחידה, יגוד למסורות אחרות הכוללות מאה חמישים וארבעה סדרים או פחות.

ח. נוסח הכתר על פי שו"ת באר מים חיים

נן לאשש את הנתונים שנודעו לנו מרשימותיו של קאסוטו על חלק התורה שבכתר ולהשלימים פ' ספר שו"ת מן המאה השבע־עשרה. הרב שמואל ויטל, בנו של המקובל הצפתי הנודע חיים זל, היה מרבני דמשק, ובסוף ימיו חי במצרים. הוא ערך קובץ של שאלות ותשובות, הכולל זכות שהשיב בשנים ת"ו-תל"ו (1646-1676) ותשובות משל אחרים. התשובות נערכו כדפיסם כע"ה אם ירצה השם, אולם הקובץ לא נדפס בחיי המחבר. כתב־היד המקורי של המחבר מר באוקספורד, וסימנו: אוקספורד בודליאנה 832.¹

השאלה הכ"ז בקובץ זה היא מענייננו. המחבר נשאל כיצד לנהוג כאשר מתגלים הבדלי כתיב בין רי תורה שונים.² תשובתו היא שבאופן עקרוני מכריעים על פי רוב הספרים (העולם נידון אחרי ר'), אך שני עניינים יוצאים מכלל זה: (א) עניין הפרשיות הפתוחות והסתומות נקבע על פי 'מב'ם והבאים אחריו'; (ב) 'מקצת מקומות [...] שנשארו במחלוקת בין המדקדקים ולא ישט הלכה כמאן'. המחבר אינו מפרט מהם מקומות אלו.³

בהמשך תשובתו הביא המחבר לקט של שינויי גירסאות בין ספרים שונים 'ממה ששמעתי מן פרים המובקים [=המובקים] הקודמים אלי'. מקורה של הרשימה אינו מפורש כי העיקר חסר הספר, כי גנוב הוא מאתי וה' יכפר בעד'.⁴ כוונת המחבר היא לומר, שבמקרים מסוג אלו פיעים ברשימה — יש להכריע על פי רוב הספרים ולדחות את גירסת המיעוט. ברוח זו הוסיף זכר מאוחר יותר הערות בשולי הדף, ובהם מצוינים חילופים נוספים של כתיב במספר מקומות רה. כגון 'בפ' אחרי מות יש ספרים שכתוב בהם "את זכר לא תשכב" (ויק' יח כב) בלא ואו, וכן "ואת" בואו רב הספרים'.

לענייננו חשובה הרשימה המקורית, שאותה שילב ר"ש ויטל בתשובתו. בחילוף הראשון ישימה נרמזה דרך הכנתה, על־פי כתר ארם צובה:

על כעית סדר זה ראה דברי פריד, הפטרות עמ' 122-123.

כתב־היד סומן בעבר מיכל 463 ומיכל 779. הספר נדפס על ידי הרבנים ווידער והרשקאוויטש, תל־אביב תשכ"ו. תיאור הקובץ וציטוטה המלא של התשובה שאנו דנים בה נדפסו על ידי אבי"ן (= אדולף נויבאוואר) בעיתון 'המגיד' משנת תרל"א (1871), עמ' 45, ר"ר 53, בכותרת 'דברים עתיקים מאוקספורד'.

הנוסח המלא של השאלה ושל התשובה מובא כנספח ה.

דבריו 'אי אשכחן ס"ת אחד כתיב באלף ואחד כתיב בהא אין דוחין זה מפני זה' מתייחסים ככל הנראה לחילוף 'דכא — דכה' (דב' כג, ב), ונכתבו כנראה על בסיס תשובה הלכתית קודמת בעניין זה.

הערה זו סתומה. אולי כוונתו לרמוז שלא הביא דבר בשם אומרו, וראה דיונו על זמן חיבור הרשימה המקורית, להלן עמ' 336.

בפ' בראשית. מלת מנשא [ך ג] יש ספרים חסר ואו ויש ספרים מלא ואו מנשוא בתא"ג של צובה חסר ואו [הדגשה שלי, י"ע] וגם בספר ישן כתיבת יד חסר ואו. האמנם רוב הספרים המדויקים וספרי תורות הם מלאים ואו מנשוא.

בשאר פריטי הרשימה לא מוזכר מקורה של גירסת המיעוט. הנוסח הוא כדוגמת 'בפרשת קדושים. לא חלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעיך מלא יוד וברוכ הספרים רעך חסר יוד'. מסתבר, אפוא שהמקורות שצינו בתחילת הרשימה מתייחסים לא לשינוי הראשון בלבד, כי אם לכל הרשימה כולה. השוואת הרשימה אל הרשימות הכלולות במסמכי קאסוטו, אשר נערכו על ידי הרב סתהון והרב עטיה מרבני חלב, מורה בכירור שהרשימה שהביא ר"ש ויטל היא השוואת נוסחים מלאה בין נוסח הכתר ובין נוסח התורה המקובל בקהילות הספרדים והאשכנזים. סימן מובהק לקשר בין הכתר ובין הרשימה הן שתי הפרשיות שבהן סטה הרמב"ם ברשימתו ב'משנה תורה' מנוסח הכתר.⁵ ההנחה שהיה קיים כתב-יד נוסף של התורה שאינו העתק מן הכתר, ואף-על-פי-כן התאים לו בכל פרשיותיו, כולל אלו שהן בניגוד לפסק הרמב"ם, היא בלתי סבירה לחלוטין.

נשווה עתה את רשימת חילופי הכתיב שערך הרב סתהון עם הרשימה שמביא ר"ש ויטל, בהשמטת התוספות המאוחרות שבשולי כתב-היד של חיבורו של ר"ש ויטל.

רשימת הרב סתהון	הרשימה בשו"ת ר"ש ויטל
(1) בר' ד, יג	'מנשא' לעומת 'מנשוא'
(2) בר' ז, יא	'מענית' לעומת 'מעניות'
(3) בר' ט, כט	'ויהיו' לעומת 'ויהי'
(4) ש"מ א, יט	'אליהן' לעומת 'אלהן'
(5) ש"מ כה, לא	'תעשה' לעומת 'תיעשה'
(6) ש"מ כח, כו	'האפד' לעומת 'האפור'
(7) ו"י יט, טז	'רעיד' לעומת 'רעד'
(8) ו"י כה, י? יא? יב?	'היא' לעומת 'הוא'
(9) ב"מ א, יז	'בשמות' לעומת 'בשמות'
(10) ב"מ י, י	'חדשיכם' לעומת 'חדשכם'
(11) ב"מ כב, ה	— — —
(12) ד"ב כג, ב	'דכא' לעומת 'דכה'

הזהות היא כמעט מלאה, ובחינה מדויקת של השינויים תוביל למסקנה שהרשימה נערכה על פי הכתר בלבד. ואלו ההבדלים שבין שתי הרשימות:

סעיף 4: החילוף 'אליהן'-'אלהן' שצוין על ידי הרב סתהון אינו מופיע ברשימת הר"ש ויטל. המקבילה בכתב-יד ל והסמך ממסורת הכתר מוציאים מגדר סבירות אפשרות של טעות ברשימת סתהון.⁶ אולי נשמט מקום זה מרשימת הר"ש ויטל ואולי היה במקום זה תיקון בנוסח הכתר, בדומה למצב בכתב-יד ל.

5 הפרשיות הן 'פסל לך' (ש"מ' לך, א) שהיתה סתומה בכתר והרמב"ם קובע שהיא פתוחה ו'כל חלב' (ו"י' ז, כב) שהיתה פתוחה בכתר ואינה כלולה ברשימת הרמב"ם. ראה דברינו בפסק 'הרמב"ם וכתר ארם צובה' — פרשיות פתוחות וסתומות וצורת השירות, לעיל עמ' 325-330.

6 ראה לעיל, עמ' 311. מלכתחילה בלתי מתקבל על הדעת שברשימה כזו יצינו הבדלים שאינם קיימים.

סעיף 5: בין שתי העדויות הסותרות על נוסח הכתר, עדיפה עדותו של הרב סתהון, שהעיד על הכתיב 'תעשה' גם ברשימת חשבויותיו לר' יעקב ספיר, 'מאורות נתן'.⁷ נוסח המסורה במקום זה מתאים לגירסה 'תעשה'.⁸ ככל הנראה התהפך נוסח הרשימה שלנו בטעות, או בידי מעתיק שסבר שהנוסח 'תעשה' הוא נוסח הרוב, שעל פיו יש להכריע. כבר ציינתי שרשימה זו של ר"ש ויטל, שהיתה מעיקרה השוואה בין הכתר ובין רוב הספרים, הפכה לרשימת חילופים בין מיעוט הספרים ובין רוב הספרים, וכרשימה כזאת ראה אותה גם ר"ש ויטל.

סעיפים 7-8: שני חילופים אלו, שנוסח הכתר סוטה בהם, ככל הנראה, מנוסח המסורה, מופיעים גם ברשימת ר"ש ויטל. הדבר מוכיח שאמנם כך היה כתיב הכתר.⁹

סעיף 8: הסתם ברשימת סתהון נלמד מן המפורש ברשימת ויטל. הפסוק שבו נכתב ככתר 'יובל היא' ('ביו') הוא פסוק י, ובפסוקים יא-יב נכתב 'הוא' כרגיל.¹⁰

סעיף 11: בניגוד למה שהסקנו מרשימת סתהון, נראה מרשימה זו, שבכתר נכתב 'בער' חסר ו"ו. עדויות המסורה במקום זה חלוקות. נוסח הכתר במקום זה לא יצא אפוא מכלל ספק.¹¹

בסוף החשובה של ר"ש ויטל נאמר: 'כך מצאתי והעתקתי מספר ישן וכתוב בסופו כלשון הזה משה בן הלל ונשלם בירח תשרי שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונים ותשעה לבריאת עולם'. לכאורה מורה הדבר, שרשימת השינויים נערכה לפני שנת ד'תתקפ"ט (1229). אם אמנם כך הרי שהכתר היה כבר בחלב ('צובא') זמן קצר לאחר מותו של הרמב"ם (בשנת 1205). בן-צבי שיער שהכתר הובא ממצרים לחלב בסוף המאה הארבע-עשרה.¹²

גם הזהות של 'נוסח רב הספרים' שברשימה לנוסח רמ"ה-או"ת הנהוג בקהילות האשכנזים 'הספרדים'¹³ מעוררת מחשבה. הרמ"ה נפטר בשנת 1244. האם הנוסח המוצג פה נובע מהכרעות רמ"ה או שהוא משקף נוסח שהיה נהוג גם לפני הרמ"ה? ושמה אין כוונתו של ר"ש ויטל: ממשפט זה לרשימה כולה אלא רק לקטע החריג המתייחס לשינוי 'כלת'-'כלות'?

בין כך ובין כך, מן הרשימה ידוע לנו שהכתר שימש אחד המקורות להכנתה. הקירבה: מופלגת לרשימת סתהון מובילה למסקנה שהכתר היה מקורה היחיד, והעדות על 'ספר ישן' תיבת יד' לצד הזכרת הכתר היא תוספת מאוחרת. חיוזק למסקנה זו ניתן להביא מלשונה ההחלטי של הרשימה (פרט לתחילתה) 'יובל היא ביוד [...] בשמת חסר ואו', בלא לציין שכך הוא המצב: מיעוט ספרים. כיוון שהסקנו שלפנינו עדות על הכתר, חוזרת רשימה זו ומאששת את הידוע לנו: ל הכתר. על כל פנים, עדות הרשימה על הגירסאות המיוחדות 7-8, שאין להן סמך במסורה, היא דאי על פי הכתר.¹⁴

'על פי שניים עדים יקום דבר'. זמנן השונה של שתי העדויות וההבדלים הקלים ביניהן מוציאים: ככלל אפשרות כל קשר של תלות ביניהן. ניתן להסיק בביטחון כמעט מוחלט, שפרט לתריסר

הרשימה הודפסה ב'הלבנון', א (1863), עמ' 76, ונתגלתה בשלמות בכתב יד JTS L 729. ראה: גושן, מאורות נתן. ולעיל, עמ' 313, הערה 21.

ראה ברדיאר, כתר, עמ' 87, וספר 'אור תורה' על אתר.

ראה: לעיל, עמ' 312.

ראה: לעיל, עמ' 312.

ראה: לעיל, עמ' 311 וכן: ברדיאר, כתר, עמ' 85.

בן-צבי, כתר התורה, עמ' ה.

ראה: ברדיאר, כתר, עמ' 18 ולעיל, עמ' 313.

שינוי 8 לא צויין כלל במהדורות גינצבורג, המבוססת על שבעים כתבי-יד ולמעלה מתריסר דפוסי תנ"ך.

השינויים שברשימות סתהון וויטל, שתשעה מתוכם מתאימים לנוסח המסורה ולנוסח הכתיב הנהוג בספרי תורה תימנים, לא היו בכתיב התורה של הכתר סטיות מנוסח הכתיב המקובל. מצירופן של שתי הרשימות למדנו את נוסח הכתיב של הכתר בתורה ואת הפרשיות הפתוחות והסתומות שבו.

ט. נספחים

אזכיר כאן מספר נושאים הקשורים לכתר, שקאסוטו עסק בהם או ידע עליהם, אך לא הספיק לפרסמם. במשך ארבעים השנים האחרונות נתפרסמו מחקרים בעניינים אלו על ידי חוקרים שונים, שלא ידעו, כמובן, שכבר קדם להם קאסוטו.

א. כתב־יד פירקוביץ' ב 17 (סימון ישן T36)

כתב־יד של מקרא, שנכתב בשנת 930 על ידי שלמה בן בריאעא, אותו סופר שכתבת הכתר מיוחסת לו בכתובת ההקדשה שבסוף הכתר. כתב־יד זה תואר על ידי קאהלה,¹ שהביא בספרו גם צילום עמוד אחד מתוכו. בפעם הראשונה שראה קאסוטו את הכתר (ביום 12.12.1943), השווה את כתב־היד לתצלום שהביא קאהלה.² קאסוטו עמד על מספר הבדלים בדרך כתיבת האותיות, אך לבסוף הגיע למסקנה, שמתוך השוואת כתב־יד אחרים מספרו של קאהלה, אפשר להרגיש בדמיון בין שני כתב־היד. הוא הזכיר גם את סימני מילוי השורות האופייניים לסופר זה. קאסוטו תמה מדוע לא ערך קאהלה השוואה זו על בסיס העמוד היחיד מהכתר שתצלמו נתפרסם (על ידי ויקס), וענה שקשה להשוות את צילום ויקס שהוא מוקטן ובלתי ברור. השוואת הכתר לכתב־היד שבלנינגרד נותרה בזכרונם של בני קהילת חלב. הרב יצחק שחיבר העיד לאחר שנים ביוזמת יצחק בן־צבי כדלהלן:

כי לפי השערתי של הרב קסוטו [...] הסופר הזה הוא בעצמו כתב ג"כ ספר תנך אחר שהיה נמצא בלילנגרד ונשרף אח"כ בתותחי הגרמנים בימי המלחמה העולמית השנייה. כי כן הראה לנו לדוגמה דף אחד מצולם מהספר של לילנגרד, ובעין שכלו וחקירתו המדעית ראה ששני הכתב־יד שוים ממש בדמותם ובצלמם.³

לימים התעורר ויכוח על דמיון כתב הכתר ופירקוביץ' ב 17,⁴ והחוקרים דנו בדמיון האותיות ובסימני המילוי.

1 קאהלה, מסרני המערב, א, עמ' 58-59.

2 כך כתב ביומן שניהל בעת שהותו בחלב, סימנו 63. ראה שמוש, כתר עמ' 102-108.

3 ראה לעיל, עמ' 309 הערה 1.

4 ראה: גושן, בן בריאעא, דותן, כתר חלב. אלוני, רמב"ם ובן אשר, בית אריה, דף נוסף (מזכיר את סימני מילוי השורות האופייניים); ייבין, כתב־יד קרוב, עמ' ב; עופר, פרשיות, עמ' 98.

ב. מקורות בספרות הרבנית המזכירים את הכתר

בין מסמכי קאסוטו מצוי מכתב שקיבל מא"ח פריימן. את עיקרו אביא להלן:⁵

ב"ה, מוצ"ש ג' אדר תש"ד

פרופ' קאסוטו היקר והנכבד,

בקשר לשיחתנו מהבוקר הנני רושם בזה יהירות אחדות על 'ספר בן אשר' בחלב, ממה שהעלת מצודתי מן הספרות הרבנית.

א. מאה ה'ט"ו. ה'ר' סעדיה עדני כתב בפירושו על הרמב"ם [...] 'הספר שממך עליו הגאון ז"ל עדיין הוא היום במדינת צובה והיא חלב [...] כ"י אוקספורד Hunt. 372 [...] לפני זמן מה רכשה גם הספרייה הלאומית שלנו כ"י של ביאור ר' סעדיה עדני, ושם נמצאת אותה פסקה בדף ק"ב א. ב. מאה ט"ז. ה'ר' אליהו נ' חיים מרבני קושטא [...] בשו"ת מים עמוקים סי' עח נשאל: לא תחמוד אשת רעך אם היא פרשה או אם אין שם פרשה והשיב [...] יש בידי ספר מוגה [...] הגיהו מספר בן אשר שבחל"פ. ועוד שם (השאלה הז' באותו סימן) אם ב' אורזים הם פרשה אחת [...] כ"י בשו"ת רדב"ז לא מצאתי ידיעה על ספר בן אשר. אולי נתחלפה הידיעה במה שהזכיר הרדב"ז על ספר משנה תורה להרמב"ם שהוגה מספרו של הרמב"ם 'שהוא בחלב עד היום הזה' (ח"ד סי' אלף רצ"ו)⁸

ג. המאה ה'ט"ט. ה'ר' אברהם הדיין בארם צובה בסוף ספרו הולך תמים ופועל צדק [...] מזכיר את ס"ת של עזרא ואת כתר אר"ץ.⁹

ג. כתיב היד התימנים המיוחדים לכתר

מספר כתיב יד תימנים של תורה מעידים על עצמם שנכתבו 'על תיקון ספר הידוע שבמצרים'. קאסוטו הכיר אחד מהם (Heb. 4°432) וכתב בתאריך 9.6.47 'השתמשתי בכתב יד נוסף של התורה וההפטרות, שהועתק מכתר ארם צובה והנמצא כעת בספריית האוניברסיטה העברית. הוא אינו שלם אך כולל שליש מהתורה ואת רב ההפטרות'.¹⁰

ד. כתיב היד התימנים וכתר ארם צובה

על פי מחקרו על כתיב התורה בכתר טען ברויאר שיהודי תימן העתיקו את כתיב התורה שבידם

5 סימונו 17.

6 ב"צבי, כתר התורה, הביא מקור זה בשם ש' אסף קרית ספר, כב (תש"ו), עמ' 241.

7 תא-שמע, רמ"ה, הביא מקור זה ונחשב לראשון בספרות המחקר שהזכיר אותו (המקור צוטט פעמים מספר בספרות הרבנית ראה: פנקובר, הרמב"ם והכתר, עמ' 117, הערה 22).

8 בן מנחם, תשובת רדב"ז ולפניו כבר: טייכר II JJS (1950) — הביא אותה השערה.

9 ב"צבי, כתר התורה, עמ' ו-ז.

10 המסמך נמצא בארכיון המרכזי לחולדות העם היהודי בתק P3/2013. התרגום מאנגלית שלי. מורג גילה כתב יד אחר המיוחס לכתר ('הארץ' 26.5.1961). ראה תגובותיהם של רצהבי ('הארץ' 2.6.1961) ושל לוינגר ('הארץ' 14.7.1961) ודברי גושן, מאורות נתן, עמ' 48. לדבריהם, משמעות הייחוס לכתר היא רק שכתב היד מתייחס למסורת הטברנית המשוחזרת, אך אין הכוונה להעזקה ישירה מן הכתר.

מכתר ארם צובה.¹¹ טענה זו מבוססת על כמה מספרי תימן שבסופם נאמר שנכתבו 'על תיקון ספר הידוע שבמצרים', ולאור הקירבה בין כתיב המסורה וכתיב הכתר (בחלקים שנותרו) מחד, ובין כתיב התימנים בספר התורה לכתיב המתברר מן המסורה מאידך. בדקתי כמה מכתבי־היד התימנים, המציינים שנכתבו 'על תיקון ספר הידוע'¹² לאור הנתונים שנודעו על הכתר מרשימותיו של קאסוטו. מצאתי ששה הבדלים בין כתבי־היד התימנים ובין הכתר. בנקודות אלו הציגו כל כתבי־היד התימנים נוסח אחד. ההבדלים בינם לבין הכתר נוגעים לכתיב, לפרשיות פתוחות וסתומות, ולצורת שירת האזינו:

כתיב: ¹³	הכתר	תימנים
(1) שם' א, יט	אליהן	אלהן
(2) וי' יט, יז	רעיד	רעד
(3) וי' כה, י	היא	הוא

אלו שלושה מקומות שבהם נוסח הכתר אינו מתאים למסורה המשתקפת משאר כתבי־היד ומהערות המסורה.

פתוחות וסתומות¹⁴

(4) שם' לר, א 'פסל לך'	ס	פ
(5) וי' ז, כח 'המקריב'	פ	אין פרשה

האזינו¹⁵

(6) תחילת השורה דב' לב, כה	'גם בתולה'	'גם בחור'
----------------------------	------------	-----------

ניתן אמנם, לערער במקצת על דרך בדיקה זו כי יתכן שסופרי תימן סמכו על הרמב"ם ולא על הכתר בנוגע לפתוחות וסתומות, אולם, בצירוף כל ההבדלים יש ערעור מהותי על האפשרות שנוסח התימנים מיוסד על הכתר. אם נבקש להטיל שלום בין הכתוב בכתבי־היד התימנים לבין ממצאינו נוכל רק להציע שהכתר היה אחד המקורות לנוסח התימנים.¹⁶

ה. שו"ת באר מים חיים לרבי שמואל ויטל

שאלה כז בעניין ספר תורה בחסרות ויתרות

בדמשק. נשאל נשאלתי מאת סופרים ספרי תורות ומגיהים תורת אלקינו על ענין ספר תורה שנמצא בו אות יתירה או אות חסירה ופתחו ספר תורה אחר ומצאו אותו היפך מן הספר הזה באופן שנמצא מלה זאת בספר אחד ובספר אחד חסר כיצד יתנהגו האם יקיימו לזה או לזה. תשובה. מה שקבלנו מן הראשונים ומה ששמענו באזנינו ומה שראינו בעינינו הוא כי מן התורה

- 11 ברואר, כתר, עמ' 90; הנ"ל, כתובים, עמ' שצו.
- 12 כתבי־היד שבדקתי: B.M. Or. 2364; B.M. Or. 2349; B.M. Or. 2350; B.M. Or. 2365; B.M. Or. 1379; ירושלים 4⁴³² Heb. מתחיל באמצע במדבר וכולל רק הבדל 6; JTS 136 מתחיל בכמ' לו וכולל רק הבדל 6.
- 13 ראה לעיל, פרק ד', עמ' 309 ופרק ח', עמ' 335.
- 14 ראה לעיל, פרק ו', עמ' 326 ופרק ח', עמ' 335, הערה 5.
- 15 הבדל זה נזכר על ידי ד"ש לוינגר, 'הארץ' 14.7.1961.
- 16 בדרך שהוצגה בסעיף זה, ניתן יהיה לבדוק, ואולי אף למצוא, העתקים של התורה מן הכתר.

ד בתי בטל והעולם נידון אחר רובו הלכך כד משכחינן ספר אחד מלא יוד ושני ספרים חסרים ד מבטלינן חד מקמי תרי ומגיהים האחד וכן עד לעולם זולתי בפתוחות וסתומות דבתר גברי זלינן והם הרמב"ם ז"ל והבאים אחריו. וזה יובן בכל התורה כולה זולתי במקצת מקומות מצינן אופרים שנשארו במחלוקת בין המדקדקים ולא איפשט הלכה כמאן. ומאן דעביד כמר עביד ומאן נביד כמר עביד. ואי אשכחן ספר תורה חד כתוב באל"פ ואחד כתוב בה"א אין דוחין זה מפני זה לא יניחו אותם כמו שנמצאו ולא תשלח בהם יד וקרוב הדבר למחלוקת רש"י ז"ל ור"ת ז"ל דבר מובן מאליו. וכדי שלא יהיה הלקט שכחה ממה ששמעתי מן הסופרים המובקים הקודמים יראיתי לכתוב פה מה שזכרתי ומצאתי באמתחותי כי העיקר חסר מן הספר כי גנוב הוא מאתי יכפר בעד וזה החילי בעזר בוראי.

בפ' בראשית מלת מנשא יש ספרים חסר וא"ו יש ספרים מלא וא"ו מנשוא בתא"ג של צובא ור וא"ו וגם בספר ישן כתיבת יד חסר וא"ו האמנם רוב הספרים המדויקים וספרי תורות הם אים וא"ו מנשוא.

בפ' נח בשנת שש מאות שנה מלת מעינת יש ספרים חסר וא"ו וברוב ספרים מלא וא"ו ינינות. גם מלת ויהיו כל ימי נח מלא וא"ו וברוב הספרים ויהי כל ימי נח.

[כפ' תולדות למטה בסוף הדף אהלו בוא"ו ולא בה"א]

בפ' תרומה ועשית מנורת זהב טהור מקשה מלת תיעשה מלאה יו"ד וברוב הספרים תעשה ר יו"ד.

בפ' תצוה ועשית שתי טבעות זהב ושמת אותם וכו' מלת האפד חסר וא"ו וברוב הספרים אה וא"ו האפוד.

[כפ' אחרי מות בפסוק לרבעה תבל הוא אית מאן דגרס בחירק היא והנכון הוא בשורק וא"ו.

בפ' אחרי מות יש ספרים שכתוב בהם את זכר לא תשכב בלא וא"ו והנכון ואת בוא"ו ברוב זרים.]

בפ' קדושים לא תלך רכיל בעמך לא תעמד על דם רעיק מלא יו"ד וברוב הספרים רעך חסר

בפ' בהר וקדשתם את שנת החמשים שנה וכו' יוכל היא ביו"ד וברוב הספרים הוא בוא"ו.

בפ' במדבר ויקח משה ואהרן את האנשים האלה אשר נקבו בשמת חסר וא"ו וברוב הספרים מות מלא וא"ו.

בפ' בהעלותך וכיום שמחתכם ובמועדיכם ובראשי חדשיכם מלא יו"ד וברוב הספרים שכם חסר יו"ד.

בפ' קרח ברית מלח עולם היא בחירק ואית מאן דגרס הוא והנכון הוא בשורק.]

בפ' בלק וישלח מלאכים אל בלעם בן בער חסר וא"ו וברוב הספרים בעור מלא וא"ו.

בפ' תצא לא יבא פצוה דכא באל"פ וברוב הספרים דכה בה"א לבסוף.

פ' נשא אמרו חז"ל ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן כלת כתיב ותירצנו במקום אחר כתיב בספר תורה העליון ולא בס"ת שלנו ומעשה באיש אחד שמצא ספר תורה שכתוב בו

ז בוא"ו ועשה בו הגהה הלכה למעשה למחוק אות וא"ו ועשה אותה כלת ואמרו שהיה לו ; בנים וששה כלות ומתו כולם. כנגד אות וא"ו היו ששה. גם כלות כלו כולם. גם כלת כתיב

הכלות ג"כ רחמנא ליצולן ולכן אל ישלח האדם יד בזה וגם כל דכותיהו דכתיב במדרש כתיב

פתוחות וסתומות

בפ' כי תשא פרשת ויאמר ה' אל משה פסל לך וכו' סתומה וברוב הספרים היא פתוחה.
בפ' צו פרשת וידבר ה' אל משה לאמר. דבר אל בני ישראל לאמר כל חלב שור וכו' פתוחה.
וברוב הספרים לא פתוחה ולא סתומה ודעת הרמב"ם ז"ל פתוחה.

כך מצאתי והעתקתי מספר ישרן וכתוב בסופו בלשון הזה משה בן הלל ונשלם בירח תשרי שנת ארבעת אלפים ותשע מאות ושמונים ותשעה לבריאת עולם כך העתקתי הצעיר שמואל וויטאל [חתימה]

[גם בפ' תולדת ויט שם אהלו בשלשה ספרי תורה בוא"ו אהלו. ובספרים המודפסים אהלה בה"א ובדפוס פורטוגאל אהלו בוא"ו
גם בפ' קרח יש מחלוקות במלת ברית מלח עולם היא ביו"ד ויש גורסים הוא בואו ונהרא נהרא ופשטיה]¹⁷

1. תיאור מסמכי קאסוטו הקשורים לכתר ארם צובה

(המסמכים שבהם יש עדות ישירה על הכתר ואינם עיבוד מאוחר יותר — סומנו ב*)

א 63 יומנו של קאסוטו בחלב בתאריכים 12.43.12-21 (צרפתית) ראיית הכתר לראשונה; המו"מ עם ראשי הקהילה לקבלת היתר לצילום או להעתקת רשימות מהכתר; תיאור עבודתו של קאסוטו.

ה 11 מכתב קאהלה אל קאסוטו מיום 13.2.1948; גרמנית: תרגומו האנגלי פורסם על ידי קאהלה כ-III VT, עמ' 418 ואילך; לקאהלה קשה היה להאמין שהרמב"ם לא סמך על הכתר, כפי שטוען קאסוטו.

ה 12 דיון כאוניברסיטה העברית על הצלת שרידי הכתר 5-7.3.1948

ה 15* 'רשימות חלב' — פנקס גדול בן עשרים ושלושה דפים (חלקם כתובים משני צידיהם). העתקות קאסוטו מהכתר. כאן החומר החשוב והמהימן ביותר למחקר הכתר.

ה 17 מכתב מאת א"ח פריימן מתאריך ג אדר תש"ד, המפרט מקורות מן הספרות הרבנית המזכירים את הכתר.
ה 18 א ה 18 רישומי של קאסוטו בספרו של קאהלה שהועתקו על ידו.

ה 27 קאסוטו מסכם את ספרו של נחמד 'מאמר חקירה על כתר ארם צובה' ומשלב כמה הערות (עברית ואיטלקית).
ה 28 תיאור של הכתר — עיבוד של 'רשימות חלב' (ה15) שהתקן קאסוטו לדפוס אך לא השלימו.

ה 29 מאמר פופולארי המתאר את נסיעתו של קאסוטו ועבודתו. המאמר נכתב בשנת תש"ה. עובד וקוצר בשנת תש"ח.
ופורסם בעיתון 'הארץ' ביום ח טבת תש"ח.

ה 35 כתובת ההקדשה של הכתר מועתקת במכונת כתיבה מספרו של קאהלה, מסרני המערב, עמ' 3-4 ומתקנת על פי רשימותיו של קאסוטו.

ה 36 ה 37 ה 38 תיאור הדפים לפני הכתר ולאחוריו על פי רישומי קאסוטו בחלב. המשך של ה 28.

ה 40 שאלות בענייני געיות המופנות להרטום.

ה 41 'לשאל עוד'. פרטים בכתר שהסתפק בהם קאסוטו.

ת 2* חילופי בן-אשר ובן-נפתלי. חוברת מודפסת וכתובה הערות בעיפרון אדום לגבי הכתר.

ת 3 השוואת הפרשיות הפתוחות והסתומות בין תנ"ך לטריס. כתב-יד(?) הרמב"ם וכתר ארם צובה. הערות על ההבדלים בין הרמב"ם והכתר (מסתמך על ת 4). שירת הים, כתובה בכתב-יד (לא ברור לי מניין הועתקה. לא מהכתר!)

ת 4* תראות קאסוטו לרב יהודה עטיה ותשובתו — רשימת סדרים בכתר והשוואה בין הרמב"ם ובין הכתר בעניין פרשיות פתוחות וסתומות.

ת 6* ת 14* בראשית מתנ"ך לטריס ובשוליים הערות בעפרון של קאסוטו. פרקים ב, ה, יב — על פי הכתר.

17 בסוגריים אלו מובאות שתי הערות שנרשמו כתוספת בשולי הדף. מאוחר יותר שולבו הערות אלו בתוך נוסח התשובה. במקרה הראשון (מפרשת תולדות), ההערה ששולבה בתוך התשובה מפנה אל הכתוב 'למטה בסוף הדף'. במקרה השני (מפרשת קרח) ההערה בשוליים לא הכריעה בין הנוסחים, ואילו ההערה ששולבה בתוך החיבורה הכריעה.

כיבליוגראפיה

א. כתבי יד של תנ"ך

- א כתר ארם צובה. דפוס צילום: כתר ארם צובה, מסרו ונקדו אהרן בן אשר, חלק ראשון: הלוחות, ירושלים תשל"ו.
- אס גתונים על הכתר, ע"פ 'מאורות נתן' (ראה: גושן, מאורות נתן).
B.M. Or. 4445
- ב 'מקראות גדולות' דפוס ויניציאה רפ"ד-דפ"ו.
- ד כתב יד לנינגרד B19a, דפוס צילום, הוצאת מקור, ירושלים תשל"א.
- ל כ"י לנינגרד, פירקוביץ B17.
- ל₁ כ"י לנינגרד, פירקוביץ B10.
- ל₃ כ"י לנינגרד, פירקוביץ B59.
- ל₉ כ"י לנינגרד, פירקוביץ A85.
- ל₁₆ כתבי יד ששון 507 (לשעבר); כיום י"ם 5702²⁴.
- ש כתבי יד ששון 1053 (לשעבר).
- ש הערה: הסימנים המופיעים בפרק 22. 'העתקי כתובת ההקדשה במשך הדורות' — מיוחדים רק לפרק זה ומוגדרים בתחלתו.

ב. קיצורים כיבליוגראפיים

- אור"ת ראה: אור תורה.
- אור תורה לונזאנו ר' מנחם, אור תורה, האצבע הראשון בספר 'שתי ידות', ונציה שע"ח.
- אלוני, העתקי הכתר אלוני נחמיה, 'העתקי כתר ארם צובה בירושלים ובגולה', בית מקרא, עז (תשל"ט), עמ' 193-204.
- אלוני, רמב"ם וכן אשר אלוני נחמיה, 'רמב"ם בן אשר וכן בריאצא משמשים כתר ארם צובה', תרביץ, ג (תשמ"א), עמ' 348-370.
- אלוני, כתב ההקדשה אלוני נחמיה, 'עיונים בכתב ההקדשה של כתר ארם צובה' באר שבע, ב (תשמ"ה), עמ' 27-56.
- אסף, סעדיה העדני אסף שמחה, 'מפירושו של סעדיה בן דוד אלעדני על הרמב"ם', קריית ספר, כב (תש"ו), עמ' 240-244.
- כאר מים חיים ויטל שמואל, 'שאלות ותשובות באר מים חיים (מהדורת: וידר-הרשקוביץ) תל-אביב תשכ"ו'.
- בריאסקי, עמודי שש בריאסקי ש"ש, עמודי שש, 'ירושלים תרנ"א.
- בר שטראק, ראה: דקה ט"בר.
- בית אריה מלאכי, 'דף נוסף לכתר ארם צובה', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 171-174.
- בלום, פעילות כלכלית Bloom Herbert Ivan, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the seventeenth and the eighteenth centuries*, New York 1969.
- בן-מנחם, תשובת רדב"ז בן-מנחם נ', 'תשובת רדב"ז שחפשוה', *Studies in Bibliography and Booklore*, ג (תשי"ז), עמ' 51-52.
- בן-צבי, מקדשיה בן-צבי יצחק, "'מקדשיה' הירושלמי", אזכרה ה' תרצ"ז, עמ' תקנו-תקנו.
- בן-צבי, כתב התורה בן-צבי יצחק, 'כתב התורה' של בן אשר, בתוך: מחקרים בכתר ארם צובה, כתבי מופל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, ירושלים תש"ך, עמ' א-ט.
- ברויאר, כתובים ברויאר מרדכי, 'תורה נביאים כתובים', מוגהים על פי הנוסח והמסורה של כתר ארם צובה וכתבי יד הקרובים לו, חלק כתובים, ירושלים תשמ"ב.
- ברויאר, כתר ברויאר מרדכי, 'כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא', ירושלים תשל"ז.
- גושן, אותנטיות גושן-גוטשטיין משה, 'האותנטיות של כתר חלב', בתוך: מחקרים בכתר ארם צובה, כתבי מופל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, ירושלים תש"ך, עמ' י-לו.
- גושן, מאורות נתן Goshen-Gottstein M.H., 'Biblical Mss. in the U.S.', *Textus*, II (1962), pp. 28-59.

- גושן-גוטשטיין משה, 'כתר חלב ובן בריאעא הסופר', תרביץ, לג (תשכ"ד), עמ' 156-149.
- Goshen-Gottstein M.H., 'A recovered Part of the Aleppo Codex', *Textus*, V (1966), p. 53-59.
- גינצבורג כ"ד, המסורה ע"פ כתבי יד עתיקים, לונדון 1905-1880.
- דותן, אהרן, 'האמנם נקד כתר חלב בידי אהרן בן אשר?' תרביץ, לד (תשכ"ה), עמ' 155-136.
- ספר דקדוקי הטעמים. ראה: דקה"ט, בר; דקה"ט, דותן.
- בר יצחק ושטראק הרמן, ספר דקדוקי הטעמים, ליפסיה 1879; דפוס צילום, ירושלים תש"ל.
- דותן אהרן, ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז.
- 'כתר תורה', הלבנון, א (1863), עמ' 16, 23, 31, 76 (השני).
- הרכבי א א, 'ארם צובה חלב', חרשים גם שנים (1895) עמ' 8-6.
- Harkavy A. und Strack H.L., *Catalog der Hebräischen Bibelhandschriften der Kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in St. Petersburg*, St. Petersburg 1875.
- Wickes W., *A Treatise of the Accentuation of the Twenty One So-Called Prose Books of the Old Testament*, Oxford 1887.
- ספר החילופים, ההדיר א' ליפשיץ, ירושלים תשכ"ה.
- יואל יששכר, 'כתר משנת ה' אלפים ועשרים לבריאת העולם', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 132-122.
- ייבין ישראל, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, ג, ירושלים תשכ"ט.
- ייבין ישראל, 'נוסח ניקוד וטעמים בדף החדש מתוך כתר ארם צובה', תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 176-174.
- ייבין ישראל, 'כתב-יד קרוב מאוד לכתר ארם-צובה: לו', טקסטוס יב (תשמ"ה), עמ' א-לא.
- לוינגר דוד שמואל, 'מקוריותו של כתב יד חלב', בתוך: מחקרים בכתר ארם צובה, כתבי מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א, ירושלים תש"ך, עמ' לח-פכ.
- נחמד מאיר, מאמר חקירה על כתר ארם צובה, חלב תרצ"ג.
- ספיר יעקב, אבן ספיר, ליק תרכ"ו.
- עופר יוסף, 'מענייני המסורה — סימון הפרשיות', מגדים ב (מרחשוון תשמ"ז), עמ' 104-91.
- Pinner E. *Prosepectus der Odessaer gesellschaft für Geschichte und Alterthümer gehörenden ältesten hebräischen und rabbinischen Manuscripte*, Odessa 1845.
- Penkower Jordan S., 'Maimonides and the Aleppo Codex', *Textus*, X (1981), p. 39-128.
- N. Fried, 'Notes on the Haftaroeth Scrolls', *Textus*, VII (1962), pp. 118-126.
- Kahle P., *Masoreten des Westens*, Stuttgart 1927.
- קאסוטו משה דוד, פירוש לספר שמות, ירושלים תשכ"ט.
- קאסוטו משה דוד, 'התנ"ך של חלב', הארץ (כ טבת תש"ח).
- הרב מאיר בן טודרוס הלוי אבולעפיה, מסורת סייג לתורה, פירנצי תק"י; מהדורת צילום, ישראל תשכ"ט.
- שו"ת הרמב"ם (מהד' י' בלאו), א-ג, ירושלים תשי"ח-תשכ"א.
- שמוש אמנון, הכתר — סיפורו של כתר ארם צובה, ירושלים תשמ"ז.
- שניצר שמואל, 'אותיות גדולות וזעירות במקרא', בית מקרא, פט-צ (תשמ"ב), עמ' 266-249.
- תא-שמע ישראל, 'יצירתו הספרותית של ר' מאיר הלוי אבולעפיה', קרית ספר, מה (1969/70), עמ' 126-119.
- גושן, בן בריאעא
- גושן, חלק הכתר שנתגלה
- גינצבורג, המסורה
- דותן, כתר חלב
- דקה"ט
- דקה"ט-בר
- דקה"ט-דותן
- הלבנון, כתר
- הרכבי, חלב
- הרכבי-שטראק, קטלוג
- ויקס, טעמי כ"א ספרים
- ספר החילופים
- יואל, כתר
- ייבין, כתר
- ייבין, דף נוסף
- ייבין, כתב-יד קרוב
- לוינגר, מקוריותו
- נחמד, מאמר חקירה
- ספיר, אבן ספיר
- עופר, פרשיות
- פיננער, פרוספקטוס
- פנקובר, הרמב"ם והכתר
- פריד, הפטרות
- קאהלה, מסרני המערב
- קאסוטו, פירוש שמות
- קאסוטו, תנ"ך חלב
- רמ"ה
- שו"ת הרמב"ם
- שמוש, כתר
- שניצר, אותיות
- תא-שמע, רמ"ה